

XIII
letnik
številka

1

**jezik
in
slovstvo**

1968

Jezik in slovstvo

Letnik XIII. številka 1

Ljubljana, januar 1968

Časopis izhaja od januarja do decembra (osem številok)

Izdaja ga Slavistično društvo v Ljubljani

Glavni in odgovorni urednik Jože Toporišič, Ljubljana, Aškerčeva 12

Uredniški odbor: Franc Zadavec, Janez Sivec

Tehnični urednik: Ivo Graul

Tiska tiskarna GP »Celjski tisk« v Celju

Opremila inž. arh. Jakica Acceto

Naročila sprejema uredništvo JiS, Aškerčeva 12

Tekoči račun pri SDK 501-8-4

Letna naročnina N-din 20 (2000 din), polletna N-din 10 (1000 din), posamezna številka N-din 2,50 (250 din);

za dijake, ki dobivajo revijo pri poverjeniku, N-din 10 (1000 din);

za tujino celoletna naročnina N-din 30 (3000 din)

Rokopise pošiljajte na naslov urednikov

Vsebina prve številke

Razprave in članki

- Boris Paternu Nastanek in razvoj dveh proznih struktur
v slovenskem realizmu 19. stoletja 1
- Ivanka Kozlevčar O pomenskih kategorijah
samostalnika v povedkovi rabi 11
- Janko Kos Proza Ivana Cankarja 16
- Vlado Nartnik Pomenska kategorija »kruh« 24
- Cezar Piernikarski O slovničnih podkategorijah 30

Zapiski, ocene in poročila

- Janez Orešnik O besedah in pojmih *nacija, narod* ipd. 34
- Igor Gedrih Delo ljubljanske podružnice SD 36
- XIII. letniku Jezika in slovstva na pot 1/4

Vprašali ste

- Marija Merzel Pridevnik »nanašajoč se na podružnico« 1/3
- J. Toporišič Podružnični, podružni, podružniški 1/3
- Ivo Mihelič Težave z ogovarjanjem in naslavljanjem 1/3
- J. Toporišič Tovarišica ravnatelj in še kaj 1/3

Gradivo

- V oceno smo prejeli 1/3
- Zaključni račun revije JiS 1967 1/4

Boris Paternu

Filozofska fakulteta v Ljubljani

NASTANEK IN RAZVOJ DVEH PROZNIH STRUKTUR V SLOVENSKEM REALIZMU 19. STOLETJA*

Leposlovna proza je bila vse tja do konca 50-ih let 19. stoletja močno zastopana, tako rekoč nerazvito področje slovenske književnosti. Medtem ko je razsvetljenstvo dalo Slovencem razmeroma uspešno dramatiko (A. T. Linhart) in romantika že do kraja razvito liriko (F. Prešeren), je proza običajno daleč zadaj. Preko razsvetljenstva in romantike je ostala v mejah nižjega slovstva s poučnim ali versko vzgojnim namenom (V. Vodnik, M. Ravnikar, Janez Cigler). Znotraj te razsvetljenske ali janzenistično ali deloma že bidermajersko poučne proze so se sicer že razvijale nekatere višje jezikovno izrazne, fabulativne in kompozicijske prvine, ki so napovedovale prehod v pravo leposlovje. Vendar je bilo to prehajanje iz poučne na estetsko svobodno raven oblikovanja pri naši prozi zelo postopno, ne posebno izvirno, predvsem pa mnogo bolj zamudno kot pri liriki. Tu je Prešeren že v 20-ih in 30-ih letih suvereno prestopil stilne možnosti, ki jih je dajalo dotedanje versko in skromno posvetno pesništvo, ter docela obvladal nov, zahtevnejši miselni in izrazni svet leposlovnega snovanja.

Vzrokov za tolikšno nesorazmerje med eno in drugo leposlovno zvrstjo tu ni mogoče pozorneje obravnavati. Saj segajo vse od socioloških vprašanj, to se pravi problemov naše takratne družbene nerazvitosti in narodne nesvobodnosti pa preko čisto teoretičnih vprašanj o različnih možnostih pesniškega in proznega jezika v začetnih obdobjih umetne književnosti, vse tja do poljubnih razmišljanj o osebni zmogljivosti takratnih piscev. Tu nas zanima samo dejstvo, da je slovenski zgodnji realizem moral začeti svojo pot ob hudo zaostalem, življenjsko in slogovno nedoraslem, malo pomembnem proznem izročilu, ki je še scela tičalo v koristnostnem geslu: služiti pouku in zabavi za preprosto kmečko ljudstvo. Spričo posebnih zgodovinskih razmer se je na Slovenskem tako izročilo podaljšalo v precejšnji meri tudi še v dobo realizma.

Poleg te estetske puščave, ki je obstajala v predrealistični posvetni prozi, pa ne moremo prezreti še neke druge resnice: romantika je dala pomembne dosežke v pripovedni liriki in verzificirani epiki, ki sta povezani s Prešernovim imenom. Čeprav gre za drugačno, neprozno slovstveno zvrst, vendar teh dosežkov ni mogoče prezreti, če hočemo razbrati celotno pripovedno zavest, ki je obstajala že dolgo pred začetki realizma in ki so jo naši realisti tako ali drugače doživeli. Kakor hitro pa imamo pred očmi še to zgodovinsko dejstvo, se nam že v predrealistični dobi razkrijeta dve bistveno različni pojmovanji pripovedništva in dva bistveno različna epska svetova.

Za ponazoritev vzemimo oba najvidnejša pripovedna dosežka tega časa — celo istega leta 1836 — ne glede na njuno različno obliko in vrednost; prvo delo je Ciglerjeva povest *Sreča v nesreči ali popisovanje čudne zgodbe dveh*

* Predavanje z lanskega seminarja slov. jezika, literature in kulture. Ob javljanju prvotno

dvojčkov, ki je hkrati prva izvorna slovenska prozna povest, drugo pa je Prešernova poema *Krst pri Savici*, ki nosi podnaslov »povest v verzih«.

Cigler popisuje življenjsko zgodbo dveh delavskih otrok, ki s pridnostjo, poštenostjo, sposobnostjo, znanjem in z zaupanjem v boga premagata nešteto težav in se v tujem svetu povzpeta do visokih družbenih položajev, eden do bogatega trgovca, drugi do škofa. Z zapletenimi zgodami in nezgodami bogata, a povprečna družinsko vzgojna povest je zgrajena na zelo preprostem moralnem mehanizmu: dobro delo je nagrajeno, zlo kaznovano; vse se srečno izteče, če je človek priden in veren. Vendar Ciglerjevo delo pomeni prvi prizadevnejši in vidnejši prehod od cerkveno vzgojne k posvetno vzgojni, laični prozi. Z nekaterimi stilnimi prijemi pa je pisec še vezan na biblijo, pridigarstvo in katehitično didaktiko. Seveda je bila povest te vrste zapoznala: že ob svojem izidu je obtičala na meji drugovrstne, vendar zelo popularne »krištofšmidovske« književnosti.

To je bilo toliko bolj očitno, ker je nekaj mesecev prej izšla Prešernova »povest v verzih« *Krst pri Savici*, delo izjemne umetniške vrednosti, ki ga danes lahko postavimo ob vrhove slovanske in zahodne romantične epike. Že sama morfologija zgodovinske in ljubezenske snovi tega epa kaže izrazit in poln prijem. Gre za poslednjo, do kraja junaško in do kraja zgubljeno bitko zadnjih poganskih Slovencev zoper silovito nadmoč krščanske vojske. In zatem gre za poskus poganskega voditelja Črtomira, ki je od svoje vojske edini ostal živ, da bi se rešil v osebno ljubezensko srečo z Bogomilo. Toda ona se je med boji, da bi ga rešila, sama spreobrnila in se zaobljubila krščanskemu bogu ter odpovedi. Tako se junakovo veliko družbeno uporništvu in hkrati veliko ljubezensko hrepenenje končata z enakim, popolnim porazom. Črtomir misli najprej na samomor, nato si — psihološko zelo utemeljeno — izbere najtežjo, a edino tvorno možnost dejanskega vztrajanja: službo ljudstvu ob globoki osebni odpovedi. Na začetku zgodbe je torej Črtomir docela premočrten, romantični junak, na koncu zgodbe resignirani, moderni junak, ki se brez zanosa, notranje razdvojen in nesrečen podredi edini objektivno možni smiselni eksistenci, ki mu jo dopušča nova zgodovina 8. stoletja: postane duhovnik in misijonar. Z opisanim vsebinskim lokom se sklada tudi menjava oblike: v prvem delu, polnem bojevite upornosti — dramatična tercina; v drugem, vse bolj introspektivnem delu — k retardacijam ubrana stanca.

V jedru te prečiščene lirsko-epske strukture je Prešernova osebna nazorska drama. Je podoba sveta in zgodovine, ki rasteta preko človeka, njegovih naklepov, želja, hrepenenj ter moči; je podoba človeka, ki ga velika odločitev in dejanja nosijo v docela nasprotno smer, kot ta hotenja žele. Pred nami je torej že zapletena, notranje disharmonična, globoko konfliktna slika življenja in človekovega bivanja v njem. Vendar Prešeren ne gre do kraja. Kljub resignaciji, ki se ponekod pomakne na rob fatalističnega nesmisla, njegov Črtomir pristane pri družbeno tvorni obliki vztrajanja. Najde svoje dokaj realistično očiščenje, toda odprto, boleče, elegično očiščenje, ki se zaveda globoke intimne nezadostnosti.

Skratka, v razvoju slovenske epike pomeni Prešernova pesnitev do neke mere podobno »novo psihološko situacijo«, kakršno je Tomaševski za ruski roman odkril ob Puškinovem Onjeginu. Prešeren se je odtrgal od tradicionalne podobe sveta in se znašel sredi objektivnega bivanja. Z nostalgijo se je poslovil od »vere staršev«, to se pravi od krščanskega iluzionizma (prim. uvodni sonet),

z bolečino od romantičnega ljubezenskega subjektivizma, z razjedajočim dvomom od racionalističnega, razsvetljskega optimizma. Pred njim so se zdaj na široko odprla neskladja resničnosti same in človeka v njej. Pri dejavnem, a notranje ne več zadoščenem vztrajanju ga je obdržala samo še skrb za usodo ogroženega naroda, njegove zavesti in kulture.

Primerjava Ciglerjeve povesti in Prešernove pesnitve nas opozarja na dve zgodnji, izraziti in hkrati do kraja nasprotni uresničitvi epskih prizadevanj v območju začetne, mlade slovenske književnosti. Na eni strani skrajno usklajena, racionalistična in verniška predstava o življenju ter svetu; predstava, ki je statična in svojo dinamiko omejuje na romantične mehanizme zunanjega fabuliranja. Na drugi strani disharmonična slika sveta, tragika človekovih subjektivnih iskanj in hotenj, ki jih objektiviteta zgodovine in družbe izničuje ter podreja v svojo službo.

Prešeren se je opisane dvojnosti, ki je nastala v samem izhodišču slovenske epike, zavedal. Dobrih deset dni po izidu Ciglerjeve povesti je Čelakovskemu in Máchi poslal Krst in v pismu (22. avg. 1836) poleg tožbe o »puščavi kranjske literature« spregovoril o svojem novem, tokrat proznem načrtu: »Jaz pripravljam zdaj povest v slogu Der Zerissenen.« Načrtovano delo, ki pa se ni ohranilo, že z naslovom, povzetim po noveli Aleksandra Ungerna Sternberga (1832—33), očitno napoveduje nov tip proze, ki bi logično sledil iz Prešernovega položaja po Krstu in ki bi pomenil polno nasprotje Ciglerjevi povesti. Če upoštevamo še dejstvo, da se Sternberg v navedenem delu (sicer nepomembnem) zavzema za Tieckovo psihološko novelistiko nasproti Scottovi zunanji fabulistici, dobi Prešernovo opozorilo novo programsko razsežnost.

Opisana dispozicija dvojnosti, ki se je pojavila že v obdobju romantike, se je nato na poseben način in v novih vsebinskih, miselnih in slogovnih območjih nadaljevala tudi skozi celotno obdobje realizma. Potek razvoja moram tu seveda omejiti na ozek izbor del.

V letu 1858 sta izšli dve deli, ki jih uvrščamo med prve umetniške dosežke slovenske proze. To je umetna pripovedka *Martin Krpan*, ki jo je napisal Fran Levstik, in novela *Jeprški učitelj* izpod peresa Simona Jenka.

Zgodba o Martinu Krpanu je zgodba o malem in preprostem, a junaškem kmečkem človeku, ki ga pokliče na pomoč sam dunajski cesar, da bi mu rešil dvor in deželo pred uničevalnim velikanom Brdavsom. Krpan privoli in v dvoboju res vzame nevarnemu velikanu glavo. Ko pa je na vrsti cesarjevo plačilo za to odrešilno dejanje, pride do komičnih in hkrati kritičnih konfliktov med dvorno gospodo in robustnim, a poštenim in bistroglavim Krpanom, ki se ne da opehariti. Naposled izterja pisano pravico za svoj skrivni, tihotapski posel, za svobodno prekupčevanje z angleško soljo.

Levstikov junak ima mnoge folklorno mitične in hkrati že nekatere realistične poteze. Ureditev zgodbe je taka, da združuje klasično piramidasto zgradbo novele z dokajšnjim prostorom za krajše epizodne zastranitve, saj celotno zgodbo lagodno pripoveduje star kmet. Skratka, delo nakazuje svojevrstne prehode iz romantične folklore k vaškemu domačijskemu realizmu, iz heroične epike v komično epiko, iz mitične pripovedke v aktualno satiro (politika dunajskega dvora do slovanskih narodov po marčni revoluciji). Prav tako se idealiziran kmečki jezik spušča k sproščeni govorni drastiki.

Toda Levstik se pri tem križanju dveh miselnih svetov s svojevrstnim humorjem izogne možnostim globljih, resničnejših disonanc. Njegov Krpan ostaja v vseh položajih in stiskah »silen človek«. Človek, ki z veliko telesno, umsko in moralno močjo zlahka obvlada vse težave in stiske. S svojim robotim in bistrim plebejskim ponosom je kos vsej zvijačnosti višje gospode, s svojim prvinskim demokratizmom se čuti enakega cesarju kot »veja ob veji«. Zaradi tako enovite motivacije, zgrajene na predstavi o neugonobljivi moči kmečkega plebejskega človeka, je Levstik lahko skozi celotno pripoved ostal v doslednem stilnem sistemu hiperbole. Hiperbole, ki zajema vse izrazne plasti, od izbire situacij in dejanj do izbire značajskih lastnosti oseb in govornih fraz ter primer. Vendar je treba dodati, da je ta hiperbola že zavestno in hoteno komična hiperbola. V nekem kritičnem spisu je o drugačni, to se pravi resni oziroma naivni hiperboli spregovoril dovolj kritično in odklonilno.

Popolnoma drugačen svet se nam odpre v Jenkovi noveli. Jeprški učitelj je neznaten, beden podeželski polizobraženec, ki je vdan bolj vinu kot svojemu šolskemu poklicu. Kmečko vaško okolje ga prezira in ponižuje. Ko mu s prihodom novega gospodarja, to se pravi novega kaplana, grozi dokončni polom — izguba službe in kruha, se ves zateče k loterijski igri. Z naporno matematično mistiko in s pomočjo pajka izdelava sistem števil, ki bi mu na loteriji morale prinesiti srečo in bi ga odrešile bede. Toda neznatno naključje — sunek vetra — mu dragoceni listek njegove sreče s klobukom vred odnese v vodo. Izgubljeni bednež brodi za svojimi števili, dokler se bolan in zmeden ne vrne domov ter zjutraj umre. Umre, ko vas veselo praznuje prihod novega gospodarja.

Junak Jenkove novele je že pravi antiheroj, je neznatnež sredi brezobzirnega sveta resničnosti. Vsi njegovi poskusi, da bi se dokopal do kolikor toliko suverenega položaja, se končujejo v še globljih osramotitvah. In njegov najnapornejši poskus je že čudaško iracionalen. Tako zadošča čisto slučajen sunek resničnosti in ves sistem njegove sreče ter obstoja se sesuje v nič. V osredju zgodbe je torej tragika, vendar ne več heroična, prešernovska tragika, ki bi pomenila propad kake velike ideje, viškega čustva ali močno strasti. Gre za tragiko neizbežnega propada zaradi človekove nemoči, majhnosti in nepomembnosti pred svetom. O človekovi nepomembnosti avtor tudi sam neposredno razmišlja. In naposled, gre za tragiko, ki ni več čista, premočrtna ali enovita. Spričo »neznatnosti« svojega nemočnega objekta se nenehoma lomi v komiko, ironijo, mestoma celo v grotesko. Tudi oblikovalni prijemi se bistveno spreminjajo. Tu ni več nedeljsko lagodne besede naivnega pripovednika. Zgodbo pripoveduje avtor sam. Zgodba novele je strogo piramidasta, z enim samim vrhom in naglim padcem v smislu »sokolje teorije« usodnega obrata. Skoraj vsak detajl nosi težo stopnjujoče se učiteljeve stiske ali pa napetost »drobnih« človeških odnosov, ki jih iz zaledja neizprosno določa človekov gmotni položaj sredi vaške srenje. Denar, veliko denarja — je tudi pglavitni cilj učiteljeve loterijske strasti. Motivacijski sistem zgodbe se je torej premaknil iz človekove osebne moralne moči in volje v vsakdanjo družbeno resničnost in v junakove pohabljenе psihološke nagibe, ki so prav tako posledica vse bolj odtujenega položaja med ljudmi. Jezik je vse bolj brez klasične idealizacije. Raszlojuje se, vanj vdirajo realne plasti še ne docela izoblikovanega intelektualnega izražanja, obenem pa plasti kmečkega žargona s tujkami vred, ki se jih je Levstik izogibal. V dialogu najdemo že natrgane, fragmentarne, necelovite stavke, psihološke fotografije govora.

Taki pojavi so bili že daleč zunaj Levstikovega pojmovanja realizma in realističnega kmečkega jezika.

Skratka, pred nami je drugi tip slovenske zgodnje realistične proze. Jenko svojih potreb po njej ni več poskušal navezovati na »spodbudno« ali »zdravo« ljudsko epsko izročilo, temveč na osebno spoznanje življenja in deloma na pobeude, kakršne je dobil ob Gogoljevi prozi, predvsem ob Plašču. Nekatere sestavine spominjajo tudi na Jeana Paula-Richterja. Tako je poleg Levstikovega uvodnega modela, rahlo naravnane od ljudske epike k domačijski vaški povesti, nastal še drug, nasprotni model: novela disonantnega realizma. Tistega realizma, ki se je že v samih začetkih odpiral nekaterim sestavinam, napovedujočim postopni razkroj realizma oziroma dezintegracijo njegovih, notranje usklajenih, klasično uravnovešenih postopkov oblikovanja ter prikazovanja življenja.

Nadaljnji razvoj obeh vrst proze je bil v mnogočem odvisen od kulturnih, družbenih in političnih okoliščin. Te okoliščine so bile take, da so v slovenski leposlovni zavesti in okusu še dolgo dajale prednost prvemu, v bistvu harmoničnemu, spodbudnemu prikazovanju življenja. Našteti bi mogli mnogo vzrokov, toda med najbolj vidne sodijo naslednji: 1. nenehna zavest narodne ogroženosti in zato želja po leposlovju, ki bi pomenilo bodrilno doživetje, potrjevalo integracijski red znotraj človeka in znotraj narodne skupnosti; 2. izredno močan in vpliven klerikalni pritisk na književnost ter pisatelje. Kakor sta si bili liberalna in klerikalna leposlovna kritika nasprotni, sta se vendar v nečem bistvenem ujemali: obe sta se upirali tistim pojavom, ki so segali v globlje, neobvladljive in nevarne resnice človekove individualne ter socialne eksistence. Če pa so že prišle te resnice na dan, je bilo treba nanje položiti pregledno moralno ali socialno perspektivo, idealiteto. Zato toliko besed o »idealnem realizmu«, ali »realnem idealizmu«.

Pod takim podnebjem so se realistične težnje zvečine obračale k vaški ali zgodovinski povesti in ostajale v mejah klasičnih estetskih norm, prilagojenih realizmu. Slovensko življenje je dopuščalo, da je na tej črti nastala še vrsta razmeroma dobrih besedil. Še večji del pisateljskih energij pa se je od tod prevesal v konvencijo in popustil potrebam ljudskega »poduka in zabave«. Naša literarna veda žal še ni zbrala dovolj poguma, da bi strogo ločila omenjene pojave, s katerimi imamo opraviti celo pri najboljših takratnih pisateljih.

Toda tudi druga smer, izhajajoča iz brezobzirnega odkrivanja neljubih področij človeške resničnosti in iz napredne stilne odprtosti, je bila neuničljiva. Zatekla se je na področje kratke proze, predvsem novele (»značajevke«), in si za snov jemala pretežno deklasirane človeške like, ljudi, ki so zdrknili iz patriarhalno kmečkega in iz trdnega meščanskega stanu.

Dejstvo je, da pri vseh pomembnejših slovenskih realistih lahko ugotovimo križanje ali sovpadanje vseh naštetih možnosti: od konvencionalne, celo poučne ljudske povesti preko zrelejših del klasičnega, notranje uravnovešenega realizma pa vse do pojavov modernejšega, disonantnega realizma.

Če vzamemo za primer Josipa Jurčiča, vodilnega pripovednika 60-ih in 70-ih let, je to navskrižje docela na dlani. Njegovo prvo večje delo, roman *Deseti brat* (1866-67), ki je hkrati prvi slovenski roman, pomeni že pravo, čeprav še razmeroma ubrano sožitje obeh pripovednih tipov.

Sredi vaško-grajskega okolja potekata dve zgodbi. Zgodba desetega brata, nemirnega bosjaka, ki si je nadel to folklorno mitično ime zato, da laže opravi

svoje skrivnostno maščevalno poslanstvo nad nezakonskim očetom, graščakom Kavesom, ki mu je z brezvestnim ravnanjem nekoč pognal v smrt mater, njega pa zatajil. Druga je zgodba študenta Lovreta Kvasa, ki se kot reven družinski učitelj zaljubi v grajsko hčer Manico in jo po nekaterih težavah in dokončanju svojih visokošolskih študij dobi za ženo. Zgodbi, ki ju kot »spiritus movens« veže deseti brat, se prepletata v sintetično-analitični tehniki, polni sta nenavadnih fabulativnih zapletov, zastrtih sorodniških vezi itd., za ozadje pa jima služi čarobni svet vaškega domačijstva, anekdotizma in sočnih kmečkih krčemskih pogovorov.

Motivacijski sistem, ki giblje usode oseb, je nekje v ozadju še vedno pripet na idealistično načelo, da se dobra dejanja človeku poplačajo in da ga zla kaznujejo — čeprav Deseti brat že sam jemlje bogu »kazen iz rok«. Toda hkrati so dejanja istih ljudi, še posebej učiteljeva, socialno določena, zavestno pogojena z revščino, celo s socialnim kompleksom. Lovre je poleg tega že razumsko razvita, razmišljajoča, problematična osebnost, ki prihaja v ostre notranje spopade s svetom, s samim seboj in s smislom bivanja. Muči ga družbena brezizglednost, svetobolni skepticizem, lermontovsko občutje tujstva in odvečnosti med ljudmi. Nadleguje ga zavest, da je človek »neznanljivo manjši, kakor si v svojem egoizmu včasih domišlja«, in da smo ljudje le »črvi, ki lazimo po tej zemlji«. Loteva se ga tudi nekaj, kar je kakor »hrepenenje po nečem neznanem«. Toda značilno je, da kljub taki notranji razklanosti ubere v življenje čisto razumsko prilagodljivo, realistično pot. Potrudi se do svojega juridičnega naslova in si tako omogoči trden poklic in srečen zakon. Vsem tem grajskim usodam izobrazjenih ali polizobrazjenih ljudi pa stoji nasproti čarobni svet realistične vaške idile, ki je komajda rahlo načet z nekaterimi resničnimi socialnimi tegobami.

Skratka, prvi slovenski roman ima v sebi sestavine tradicionalne povesti — dopolnjene s scottovsko bujno fabulistikom, nato vrsto različnih stopenj začetnega realizma, naposled pa tudi že očitne pojave idejne disonance in stilne dezintegracije.

Romanu je sledila trda Levstikova kritika, ki je delu sicer priznala svojevrstno čarobnost, hkrati pa je ostro nastopila proti »črvtivi sentimentalnosti« Jurčičevega študenta in proti celi vrsti tistih lastnosti, ki so vnašale »bizarnost« ali negotovost v nravstveno in družbeno podobo slovenskega življenja.

Jurčič je nato napisal uspešno kmečko povest *Sosedov sin* (1868), kjer je obravnaval trdno, imovito kmečko družino, kot je želel Levstik. Spor zgodbe je tudi tu gmotne narave: gre za ljubezen med hčerjo bogatega kmeta in revnim, a delovnim ter poštenim vaškim fantom. Tej ljubezni seveda nasprotuje dekletov oče. Toda v trmoglavem kmečkem veljaku naposled le zmagata dobro srce in uvidevna pamet, tako da se usodna stiska razreši v srečen zakon.

V motivacijskem sistemu, zgradbi in slogu Jurčič skladno združuje načelo življenjske resničnosti ter njene idealizacije. *Sosedov sin* pomeni prvo izčiščeno uresničitev klasično realistične slovenske vaške povesti. V njej je človek kljub težkim preizkušnjam in stiskam še suveren in umen gospodar življenja.

Toda Jurčič ni mogel zatajiti tudi nasprotnega ustvarjalnega nagiba. Lahko bi navedli več primerov, tu naj zadošča njegova kratka novela *Telečja pečenka* (1872).

»Junak« zgodbe je izrazito neznatna človeška figura: petdesetletni upokojeni oficir Bitič, brezdelen in odljuden človek, v svoji omejeni ter lažni zavesti

samozavesten filister. To je na pol smešna na pol odurna oseba, ki ji je ostalo eno samo veselje v življenju: njegova večerna telečja pečenka v gostilni. Neznaten sunek banalne »usode« pa je dovolj, da se mu ta edina radost podre in zagabi. Nekoč namreč po naključju opazi, da mu pečenko pripravlja umazana kuharica. V njem se vse upre in ne najde več miru. Bežni, šaljivi domislek nekega znanca, naj bi se oženil in tako prišel do spodobne postrežbe, vzame resno. Vso svojo voljo in veliko upanje upre proti mladi domači hišni, vrtavem, razigranem in lepem dekletu. Nesreča hoče, da po naključju ujame odsekan in surovo šaljiv odgovor, ki ga hišna vrže svoji okolici, ko zve za njegovo namero. Ta odgovor je zanj pošasten, zakaj prvič se zave prave, porazne resnice o sebi, zave se svojega nič in da je v resnici »nepotreben na tem svetu«. Gre, prestopi svojo varno spodobnost, se napije in v pusti deževni noči ga na ulici zadene kap ter odreši notranje groze.

Jurčič tokrat nadaljuje tam, kjer je obstal Jenko: v dialektični, mestoma že groteskni igri humorja in tragike; v osvobajanju tragike od vzvišenih motivov; v brisanju meje med estetsko lepim in grdım; predvsem pa v odkrivanju človekove nesuverenosti pred svojevoljno igro življenjske vsakdanjosti. In še nekaj več: tokrat gre tudi za človekovo osebno nemoč pred poslednjo resnico o samem sebi. Bitič lahko živi samo dotlej, dokler živi v lepi laži o svoji imenitnosti. Ko pa se ta laž sesuje, ga resnična zavest uniči. Zgradba novele je mojstrsko dramatična in skrajno dosledno raste k svojemu usodnemu obratu in katastrofi. Popis podrobnosti — predmetnih in psiholoških — se ponekod razvije do prave samostalniške, pridevniške in glagolske drobnorisbe. Razumljivo, saj nad usodo človeka že docela gospodari vsakdanja resničnost. Priznavanje te resničnosti je tolikšno, da se avtorjev patos oziroma sočutje že prizadevno skrivata za brezbržno, na prvi pogled neprizadeto družabno humorno pripovedjo. Tudi jezik je realističen, če s tem pojmom mislimo na vdor navadnih pogovornih plasti v leposlovje, plasti, ki so razslojene po poklicni pripadnosti oseb, njihovem temperamentu in danem položaju.

V 70-ih letih, ki vse bolj očitno kažejo krizo enotne narodne ideje, nezadostnost liberalizma in krizo razumsko urejene predstave sveta sploh, bi lahko našteali še vrsto proznih del, v katera vdirajo dezintegracijski poteki. Vendar je značilno, da slovenski pisatelji take pojave najčešče zavestno omejujejo in jih poskušajo obvladati z dodatkom smotrne razumnosti, pouka in podobnih spodbudnih postopkov. Tako nastajajo posebne, izrazito hibridne prozne strukture, ki so jih uvajala že 60-a leta (Fran Erjavec, *Avguštin Ocepek*, 1860; Janez Mencinger, *Bore mladost*, 1862) in ki pomenijo bolj ali manj neuravnovešeno spajanje obeh pripovednih ustrojov. Omeniti kaže Levstikovo srdito satiro *Sveti doktor Bežanec v Tožbanji vasi* (1870). Ta heretična legenda (»pobožna pripovedka«), ki je verjetno nastala ob daljni pobudi Lessingovega Puščavnika (*Der Eremit*, 1749), je groteskna kritika slovenskih narodno-političnih voditeljev in lahkovernega, vraževernega ter pošastno omejenega ljudstva, ki jim sledi slepo, docela nekrpanovsko. Vendar je svoj elementarni groteskni zagon, ki je bistveno menjal tudi njegov ideal kmečkega jezika, na koncu razumarsko omilil in zgodbo naravnal k pravičnemu, srečnemu koncu. Josip Stritar je s svojim zapoznelim sentimentalnim romanom v pismih *Zorin* (1870) ustvaril posebno varianto slovenskega Wertherja, obupanca nad svetom in samim seboj. Vendar je nad celotno zgodbo pesimističnega individualista postavil poučno svarilo,

ustrezajoče krščanski morali, pobudi k delu za narod in veri v socialno preobrazbo družbe.

Osemdeseta leta so nato zelo pomnožila slovensko prozo in njeno povest, novelo ter roman še odločneje zasidrala v realizem. Obe omenjeni prozni strukturi sta zdaj doživljali že nekatere očitnejše spremembe. Te so tako ali drugače napovedovale prehod pripovedništva v novo stilno obdobje.

Značilno je, da je celo Janez Trdina — predstavnik starejšega »mlado-slovenskega« rodu, ki je svoj prvi prozni nastop opravil še v mladostni dobi realizma, takoj po marčni revoluciji — svoje umetno folklorno pripovedništvo zdaj že vidneje zaobrnil v novo smer. Njegova satirična Kresna noč (1883) pomeni najbolj daljnosežen groteskni prijem v slovenski prozi 19. stoletja. Kot popolno nasprotje groteskne fantastike pa se pri njem pojavlja še poetična fantastika (Gluha loza, 1882). Pojava, oprta na motivne sestavine folklornega izročila, vsak s svoje strani pomenita razkrajanje klasično pojmovanega realizma. Ob nekaterih kasnejših Cankarjevih groteskah ne moremo prezreti Trdinovega predhodništva. Vendar stari Trdina nekako še vedno ostaja razsvetljenec in moralist, kajti svojim zgodbam daje po navadi poučne okvire.

Toda vodilno mesto sta v 80-ih letih že prevzela predstavnika mlajšega pisateljskega rodu, Ivan Tavčar in Janko Kersnik. Tudi pri njima sicer lahko najdemo vrsto zgodb, ki pomenijo bolj ali manj očitno popuščanje leposlovnih konvencij, celo prilagajanje poučno zabavni kmečki ali vaško-grajski fabulistici, hkrati pa sta se spustila tudi k radikalnemu realizmu. Znotraj le-tega sta nadalje razvila obe pripovedni strukturi ter ju včasih močno zblížala. In to prav na področju dotlej trdovratno idealizirane kmečke tematike. (Z romani je Kersnik močno posegel tudi v svet meščanstva.)

Za primer izberimo samo dve njuni kratki prozi: Tavčerjevo novelo Šarečeva sliva (1887) in Kersnikovo novelo Mačkova očeta (1886).

V Šarečevi slivi najdemo zgodbo o revnem, grdem, osamljenem in garaškem kmečkem dekletu, ki mu je skrbni oče na smrtni postelji zapustil 100 goldinarjev in še slivo »za poboljšek«. S to doto naj bi si pomagala skozi trdo samsko življenje in poslednja očetova skrb je bila, da ne bi nikoli beračila ter ponižala poštenega hišnega imena. Meta z vso resnobo in globino sprejme nase gmotni ter duhovni testament mrtvega očeta. Sledi njen osamljeni, do kraja naporni in dosledni boj za obstanek, toda za obstanek, ki je vse bolj grobo ogrožen, materialno ogrožen. Njena celotna eksistenca, telesna in duhovna, se vse bolj in bolj pogreza v strah, da bi izgubila dninarsko delo, da bi ji kdo vzel borni denar ali da bi jo oškodoval pri slivah. Na dnu vsega pa je strah pred beračenjem na stara leta. Dokončni in usodni obrat zgodbe napravi narava. Pomladna nočna nevihta sproži plaz v bregu, kjer je imela zakopan denar, tako da gre po zlu. Meta prihiti za hip prepozno, v pošastni grozi se ji porodi privid tatu, ki jo je okradel. Tedaj vsa njena bit zatrepeta za poslednje imetje — za slivo. Pohiti tja in v bližini zagleda človeka, ki pa je šel mimo po drugih poslih. Ona misli, da je tat. Tedaj se zgodi zadnje: gre, vzame sekuro in v obseidenosti poseka poslednji »poboljšek« svojega življenja. Posekano deblo pade nanjo in jo odreši skrbi, da bi morala na starost beračiti.

V motivacijskem sistemu pričujoče tragike delujeta vzvoda obeh doslej obravnavanih pripovednih gradenj: osebna etična veličina in goli, materialni boj

za obstanek. Oba nagiba sta dramatično zaostrena, popolna, neizprosno dosledna. Po načelu klasične tragike propade veličina osebne ideje, v tem primeru patriarhalni etos kmetstva. Toda je še nekaj, kar seže čez. V poslednjem trenutku se Metina zvestoba lastni vse bolj ogroženi »ideji« sprevrže v nasprotje, v obseden upor, v uničenje lastnega imetja, svojega materialnega simbola vztrajanja. To pomeni uničenje patriarhalnega, potrpežljivega, delavnega, neberaškega življenja med ljudmi. Vendar pa ta fabulativni sklep ni toliko osamosvojen, da bi mogel spodnesti osrednjo klasično strukturo, zgrajeno na osnovah tragične veličine, kjer sta kmečki etos in zlo še docela jasno ločena, čeprav sta že daleč od nekdanje vaške povesti. Gre le za podaljšanje klasične tragike v smer patoloških posledic, ki jim junakinja podleže.

Da imamo opraviti z modernizirano strukturo prvega tipa, ki pa se že tesno spaja z drugim tipom, nam pove tudi opazovanje pripovednega načina. Pisateljevemu odnosu do zgodbe bi smeli reči sočutni patos, ki se le mestoma sprevrže v ironijo. Ta patos ugotovimo v vzvišeni dikciji stavkov, uporabljajoči retorična in ritmična ponavljanja in zanosne inverzije. Ugotovimo ga tudi v dejstvu, da je pisateljev prevladujoči stilni prijem povečevalna ali pomanjševalna hiperbola, pa naj gre za zgodbo, posamezne položaje, prikazovanje narave ali za izbor primer ter metafor. Pa še nekaj: metafora in celo barvita metafora je še vedno pogostni medij pisateljeve neposredne vključenosti v muko Metine zgodbe in tragične veličine.

Močno drugačen je svet Kersnikove kratke novelice ali »slike« Mačkova očeta. Tu gre za dve zaporedni zgodbi, ki sta med seboj enaki, le da druga pomeni zaostritev prve. Stari kmečki bajtar Maček se do zadnjega upira, da bi izročil svojo borno zemljo in hišo že doraslemu, poročenemu sinu. Ko to vendarle mora storiti, se začne njegov propad. Sin ga brezobzirno izrine iz hiše. Svoj konec mora starec preživeti v bedi, boleznih in nemočnem srcu — pod sosedovo streho. Njegov sin doživi na stara leta ob svojem sinu enako, le še nekoliko hujšo usodo. Pred izgonom ga sin pretepa, starec se zateka k pijači, umre pa prav tako bedno pod tujo streho.

Tragika propadanja tu nima več nobenih vzgonov osebnega etosa, pomembnega idejnega hotenja ali siceršnjega veličastja, kot jo ima pri Tavčarju. Iz ozadja neizprosno deluje en sam zakon. To je surovi materialni zakon imetja in fizičnega obstoja, zakon zemlje in bajte. Dokler Kersnikova očeta oboje imata, imata »vsaj sok, četudi neslan in brez zabele«, torej še nekoliko sta, potem ju ni več, sta nič. Z zemljo stoji in z nje izgubo pade njuno skromno bivanje. In ko izgubita to zadnjo točko obstoja, se izničijo tudi zadnji človeški odnosi med očeti in sinovi, ki so bili že prej samo skupno obstajanje, nič več. Poslednja volja Mačkovega očeta na smrtni postelji ni skrb za prihodnost otroka ali njihovega imetja, kot smo videli v Tavčarjevi noveli. Narobe: stari, umirajoči Maček porabi zadnje moči za to, da bi advokata (pisatelja samega) nagovoril, naj izterja njegov denar od sina, naj mu uniči dom in ga požene iz bajte. Njegova poslednja strast je pošastno sovraštvo do otroka in le to obžaluje, da mu ob rojstvu ni »stopil na vrat«. Skratka, patriarhalna podoba kmečkega življenja je docela uničena, in to komaj leto za tem, ko je katoliški kritik Anton Mahnič začel tako radikalno preganjati realizem in zahtevati krščanski idealizem tudi v književnosti. Kersnik je opravil svoje dejanje v imenu brezobzirne socialne resnice in bednega bajtarjevega boja za imetje. Ta boj gospodari nad

človekom in mu kot prekletstvo zemlje iz roda v rod kroji neizprosno tragično usodo. Zadnjo konsekvenco Tavčarjeve patriarhalne tragike, ki kmečkega človeka obrne k strahu, sovraštvu in uničevanju, si je bil Kersnik izbral za izhodišče svojega strogo materialistično, deloma že naturalistično motiviranega dela.

Ustrezno temu se je menjal tudi ves pripovedni način. Kersnik poskuša najti hladno, poročevalsko razdaljo do Mačkove zgodbe, čeprav je sam posredno vpleten vanjo. Nekajkrat poudarja, kako je pozabil na starca. Sam tudi izvrši njegovo strašno oporoko in terja tistih bornih 20 goldinarjev. Zgodbi prikazuje kratko, skopo in s strogo izbiro položajev, ki pa se pri obeh očetih z neznatnimi variantami ponavljajo, kar samo stopnjuje vtis mučne, vsakdanje neizbežnosti. Zanimiv je njegov kmečki dialog, ki je daleč od Jurčičevega ali Tavčarjevega. Bajtarja malo govorita. Znaten del njunih kratkih besed o vremenu in letini bolj skriva ali nakazuje njuno notranjo resnico, kot pa jo razdaja. Pisatelj ju večkrat označuje z njunim polresničnim govorjenjem ali z lažjo ali celo z molkom. Metaforika izginja. Svet in ljudje se kažejo skozi predmetna in psihološka dejstva, ki prehajajo v drobne podrobnosti. Kot si je Tavčar za svoj poglavitni izrazni medij izbral hiperbolo, tako si je Kersnik izbral ali poskušal izbrati protokolarno, memoarsko litoto.

In vendar tudi on ni vzdržal v brezosebne naturalističnem zapisovanju stvarnosti. Njegovo novelo preveva zatajevani čustveni elegizem, lirizirana »tančica idealizma«, ki jo je izpovedal v svojih teoretičnih spisih. Ta notranji odnos v nekaterih podobnih »slikah« kmečkega življenja udari tako močno na dan, da mu »suhe« zapise resničnosti začne spreminjati v njihovo nasprotje, v poetično, ritmizirano prozo.

Kersnik je torej z verističnim pogumom odprl vrata resničnosti, tudi njeni grdoti. Toda čim bolj je sledil temu nagibu, tem bolj se je v njem krepila tudi nasprotna potreba. Nekje pravi: »Veruj mi dragi, tudi v pandektih (sodnih aktih) boš našel poezijo, če jo boš hotel; saj jo najdeš tudi v brezzobem polomljenem glavniku ali pa na umazani cunji, ki leži za hišo na smetišču.« Izjavo lahko primerjamo z Maupassantovim obratom od naturalizma k novemu subjektivizmu, saj gre za misel, da o vsem odloča »osebni način gledanja« na stvari.

S Tavčarjevim in Kersnikovim primerom iz 80-ih let sem želel opozoriti na eno izmed končnih razvojnih točk slovenskega pripovednega realizma. Tu se obe obravnavani prozni strukturi zaradi svoje odprtosti socialni in psihološki stvarnosti močno zblížata, zapustita tradicionalno zvrst kmečke povesti in predieta v čisto novelistično obliko. Na oster konfliktni položaj, ki je nastal med človekom in resničnostjo pa se odzivata vsaka po svoje. Podrto človekovo suvereniteto rešuje Tavčar z idejami in sredstvi, ki se ozirajo nazaj, v starejšo klasiko in romantiko, čeprav subjektivno pristno in izvirno. Kersnik pa z zadržano kretnjo utira pot subjektivizmu in lirizmu bodoče nove romantike, ki jo ob prelomu stoletja uveljavi slovenska moderna s Cankarjem na čelu. Ena in druga smer priča za to, da slovenska proza 19. stoletja kljub svoji poti skozi celovrstno stopenj realizma ni trajneje vzdržala v njegovih skrajnih, naturalističnih konsekvencah. Obe prozni strukturi, »harmonična« in »disonantna«, sta se ob svojem dokončnem srečanju s težo resničnosti začeli razmeroma hitro obračati k romantični subjektiviteti ene ali druge vrste. Višjo osamosvojitvev obeh polov je izvedla šele moderna.

O POMENSKIH KATEGORIJAH SAMOSTALNIKA V POVEDKOVI RABI

Analiza pomenov kaže, da ne obstaja samo zveza med besedno vrsto in stavčnim členom, temveč je mogoče govoriti tudi o povezavi med pomenom, besedno vrsto in mestom v stavku — to je sintaktično funkcijo besede. Za določen stavčni člen najpogosteje služijo tiste besedne vrste, ki najustrezneje opravljajo njegovo vlogo. Tako je za osebek in predmet značilen samostalniček, če ga nadomeščajo druge besedne vrste, prevzemajo tudi njegove pomenske značilnosti.¹ Povedek je najpogosteje izražen s pomensko samostojnim glagolom, lahko pa tudi s pomensko nesamostojnim glagolom in kako drugo besedno vrsto. Zanimiv je delež samostalnika, njegov pomen in razmerje do drugih besednih vrst v vlogi povedka.

Samostalniček kot osebek ali predmet pomeni osebo, stvar ali pojav, v povedkovi rabi pa ima zaradi drugačne vloge tega stavčnega člena — opredeljuje namreč stvar, izraženo v osebkju — drugačne pomenē. Samostalniško značilnost poimenovanja in nespremenjen pomen ohrani samostalniček v stavčnem tipu *to je žival, tisto je miza*; pri imenovanem osebkju pa se lahko v tej rabi pojavljajo le samostalniki z določenimi pomeni. Pomen je torej važna prvina, ki odloča o tem, ali se kak samostalniček pojavlja v povedkovi rabi ali ne.

1. Zelo pogostoma nastopa v tej funkciji pomenska kategorija, ki imenuje osebe glede na poklic oziroma naziv. V pov. rabi nastopa pomen poklic, naziv, ne pa oseba s tem poklicem ali nazivom, npr.: *zdravniki so se zbrali na posvet — moj sosed je zdravnik; cesar je sklical svetovalce — Krpan ni vedel, da je ta človek cesar; plesalke so se priklonile in odšle — ona je plesalka*.

Ti samostalniki imajo skupaj z vezjo tudi glagolski pomen: pomenijo opravljanje ustreznega poklica ali dejavnosti, npr.: *Janez je že dolgo zdravnik v tem kraju*, kar pomeni: *že dolgo opravlja zdravniško prakso (zdravi)*; ali *bil je profesor na naši šoli*; *je kuharica v podjetju*. Samostalniki, ki pomenijo delujoče osebe, lahko skupaj z vezjo nadomeščajo ustrezní glagol, npr.: *katera bo pa danes kuharica (za kuharico) = katera bo danes kuhala*; *on je zagovornik novih predpisov = zagovarja nove predpise*; *je borec za delavske pravice = se bori za delavske pravice*; *že dolgo sem bralka vaše revije = berem vašo revijo*; *je odlična plesalka = odlično pleše*; *nisem fotograf = ne fotografiram*. V povedkovi rabi ti samostalniki ne pomenijo osebe, pač pa skupaj z vezjo opredeljujejo osebo, ki jo v teh primerih izraža osebek, glede na njeno dejavnost. Glagolsko funkcijo danih primerov dokazuje tudi možnost, da jih lahko dopolnjujeta predmet ali prislovno določilo.

¹ Substantivizirani pridevnik npr. ne pomeni več lastnosti stvari, ampak tako kot samostalniček stvari same: *on je bolan — bolni zdravemu ne verjame*, vendar še ohrani pridevniško značilnost, da se stopnjuje s prislovi: *težko bolni so ležali v posebni sobi*. Prehod med samostalniki ni izvršen in moremo govoriti le o samostalniški rabi. Nekateri pa zgublajo možnost vezave s prislovi, pač pa se vežejo s pridevniki in prehajajo med prave samostalnike: *vesten dežurni, spreten plačilni*.

2. Samostalniki, ki pomenijo osebe z določenimi lastnostmi ali v določenem stanju, se v povedkovi rabi pomensko premaknejo podobno kot pridevniki v vlogi osebka ali predmeta: pomenijo lastnost osebe, ne pa osebe same. V primerih kot *družil se je z lenuhi in delomrzneži — je velik lenuh, je pa res lenuh; težki bolniki ležijo v posebni sobi — on je težek bolnik; on je dobričina, bedak, butec, blebetavec, beloglavec, črnolasec* itd. je samostalnik v povedkovi rabi zamenljiv z ustreznim pridevnikom, npr. *je res len, težko bolan, dober, bedast, butast* itd. Pri tem se pomen ne spremeni, inačici se razlikujeta le po ekspresivni vrednosti. Ta skupina samostalnikov je glede na pomen zamenljiva s pridevnikom, vendar ohranja gramatične značilnosti samostalnika: ne veže se s prislovi, pač pa jo določajo pridevniki glede na stopnjo: *velik lenuh, precejšen delomrznež*, ali pa ti izražajo ocenjevalni odnos do lastnosti, izražene s samostalnikom: *zopr n blebetavec, grd lenuh*.

Povedkova raba je za pomensko kategorijo »oseba z določenimi lastnostmi« tako značilna, da jo lahko uporabimo za zanesljivo oporo pri ugotavljanju takega pomena tudi pri samostalnikih z drugačnim glavnim pomenom. Samostalnik *banda* ima glavni pomen »skupina razbojnikov«, npr. *roparska banda, odkrili so novo bando*. V zvezi *njegovi sosedje so banda* pa se misli predvsem, da so slabi, malovredni ipd., torej je mogoče sklepati, da ima samostalnik *banda* tudi pomen »slabi, malovredni ljudje«. Enako tudi pri besedi *drhal* v zvezi *zanj so bili ti ljudje le drhal* beseda *drhal* ne pomeni več »taka in taka skupina«, pač pa »neosveščeni, nekulturni« ipd. Dá se torej sklepati, da ima samostalnik *drhal* pomen »neosveščeni, nekulturni ljudje«. Beseda *baba* je v svojem glavnem pomenu slabšalni izraz za »žensko, navadno starejšo«, npr. *babe se zbirajo*. V povedkovi rabi pa zopet pomeni določene lastnosti, ki so pozitivne, če se nanašajo na ženski subjekt, npr. *ona je baba in pol* (pomeni »postavna, čedna« ipd.), in negativne, če se nanašajo na moški subjekt: *on je baba* (pomeni »neodločen, klepetav, strahopeten« ipd.). Glede na značilno zvezo bi samostalnik *baba* lahko pomenil tudi moškega ali žensko z omenjenimi lastnostmi. Seveda lahko o samostojnem pomenu »oseba z določenimi lastnostmi« pri samostalniku tipa *banda* govorimo šele tedaj, če ima beseda v tem pomenu tudi druge sintaktične možnosti, ki so značilne za tak pomen.

3. V povedkovi rabi so pogostni samostalniki, ki širše, nadrejeno poimenujejo stvari, izražene v osebku, npr. *češnja je drevo, čuk je ptica, lisica je žival, mercedes je avto, vipavec je vino*. Ti samostalniki ohranjajo samostalniško značilnost poimenovanja, gre pa še za neke vrste kategorizacijo stvari, ki jo navaja osebek. Lahko se pomensko omejujejo s pridevnikom: npr. *češnja je sadno drevo, čuk je nočna ptica, lisica je škodljiva žival, fičko je osebni avto, vipavec je lahko vino*, da se stvar, izražena z osebkom, še natančneje določi. Imajo pa taki samostalniki še eno možnost: pod stavčnim poudarkom pomenijo predvsem kvaliteto, ki se določeni stvari pripisuje, npr. *moj konj je žival, da ni take; vipavec je vino, vsak ga rad pije; mercedes je avto, odlično vozi*. Če pa samostalniku dodajamo pridevnike, ki pomenijo pozitivne ali negativne značilnosti, ki jih hočemo poudariti, se samostalnik pomensko razbremeni, lastnost pove pridevnik, zato samostalnik² ni več nujno potreben. Če se izpusti, se pomen navadno ne spremeni, vendar pa ima stilistično oziroma ekspresivno vrednost, npr.: *moj konj je dobra, brhka žival — moj konj je dober, brhek; vipavec je odlično vino*

² Prim. Grammatika russskogo jazyka II, AN, Moskva 1960, str. 418.

— *vipavec je odličen; mercedes je izvrsten avto — mercedes je izvrsten; ona je dobra ženska — ona je dobra.*

Podobne pomenske možnosti kot samostalniki iz 2. in 3. skupine ima tudi samostalnik *človek*. V stavku *on je človek* pomeni »dober, plemenit, razumeva-joč« (prim. še *ona je baba*). V zvezi s pridevnikom, npr. *on je dober človek*, ima *človek* tako vrednost kot samostalniki v tipu *moj konj je dobra žival*, zato se lahko izpusti, ne da bi se pomen spremenil: *on je dober*. V primeru *on je dober človek in dober pisatelj* pa ne pomeni več osebe sploh, pač pa določeno plat te osebe, njene značilne lastnosti, in se ne more izpustiti. Taka pomenska možnost nastopa tudi, kadar sta osebek in povedkovo določilo izražena z isto besedo: *moja žena je dobra žena; njegova mati je bila dobra mati*. Da je pomenska razlika občutena, kaže tudi novejša varianta: *on je dober kot pisatelj in kot človek*. Tako se uporabljajo v povedkovi rabi tudi nekateri samostalniki z drugačnim glavnim pomenom, npr. *duša*. *Duša* pomeni lahko tudi človeka, osebo, kot npr. *ti si prva duša, ki sem jo srečal v tem kraju*. V povedkovi rabi *on je zlata, dobra, plemenita duša* se *duša* lahko izpusti (*on je dober, zlat, plemenit*), ne da bi se pomen spremenil. V stavku *on je (zares) duša*, pa *duša* pomeni »plemenit, dober, uslužen«, kar je podobno tipu *on je človek*.

Poleg omenjenih pomenskih kategorij, ki kažejo, kako samostalnik v povedkovi rabi v zvezi z vezjo lahko opravlja iste pomenske funkcije kot glagol oziroma pridevnik ali pa nima nadomestila, prim. *on je zdravnik*, je v povedkovi rabi še cela vrsta samostalnikov, ki lahko na podoben način pojasnjujejo osebo ali stvar, izraženo v osebku (*to dekle je moja sestra, znanka, prijateljica, sosedja; naslednja zgradba je šola; sama lenoba ga je; same besede so ga; sam jezik ga je*) ali pa izražajo medsebojne odnose: *mi smo sosedje, sovražniki, prijatelji* ipd. Kadar je samostalnik glede na pomen zamenljiv s kako drugo izrazno možnostjo, npr. s pridevnikom ali pomensko samostojnim glagolom, izbira enega ali drugega vpliva predvsem na stil in ekspresivnost.

4. Posebej si velja ogledati še samostalnike, ki izražajo stvar, pojav ali dejanje, ki so glede na določene norme pozitivni ali negativni, navadni ali nenavadni, prijetni ali neprijetni, koristni ali nekoristni ipd. Samostalnik *čudo* npr. ima dva osnovna pomena; pomeni ali

1. nenavadno, občudovanja vredno stvar: *razkazoval je čuda starega gradu, Niagarski slapovi so znano čudo sveta* ali pa
2. nenavaden, presenetljiv dogodek: *vsi so pričakovali čudo, kdaj bo sonce mrknilo; zgodilo se je čudo, da je ozdravel*. Prvemu, konkretnemu pomenu samostalnika *čudo* so enaki primeri kot novi sodelavec je pridobitev, nadloga za podjetje; izdelek je uspeh tovarne; zadnji film je prijetno presenečenje za vse; alkohol je za mnoge nesreča ipd. V omenjenih primerih samostalniki v povedkovi rabi predvsem vrednotijo stvari, ki jih izraža osebek, ne pomenijo pa stvari samih. Lahko pa tudi nadomeščajo glagolsko izražanje, npr.: *ta bolezen je posledica prevelike utrujenosti; bolezen je bila vzrok za izostanke; napaka je moja krivda (greh); to je njegov domislek* ipd. = *bolezen je povzročila prevelika utrujenost; napako sem jaz zakrivil; to si je on izmislil*. V drugem pomenu pa se samostalnik *čudo* realizira v povedkovi rabi le, če osebek pomeni določeno dejanje, dejstvo, pojav in je navadno izražen z glagolskim samostalnikom, npr.: *njegovo ozdravljenje (ozdravitev) je čudo; zadnji zločin je največja grozota, kar smo jih doživeli; nasprotovanje v tej situaciji je ne-*

smisel; tvoja odločitev je bedarija. Tudi v teh primerih samostalnik predvsem vrednoti.

Omenjeni samostalniki³ pa imajo še eno možnost: dejanje, dejstvo, ki ga vrednotijo, je lahko izraženo tudi z odvisnim stavkom, npr.: *čudež (čudo) bo, če bo ujel kaj rib; greh bi bil, če bi ne šli ob lepem vremenu na sprehod; neumnost (nesmisel) je bila, da ga niste ubogali; ni bila nobena nesreča, če niste prišli; uspeh bo že, če bo prebral nekaj knjig; sramota je, da ne ubogaš; bedarija je, kar si storil.*

Samostalnik *čudo* pa lahko pri brezosebnem izražanju skupaj z vezjo nadomešča tudi pomensko samostojen glagol. V SP 1962 je naveden primer: *ni čuda, da je bolan in ni čudo, da je zbolel.* SP ga v omenjenih primerih uvršča med prislove. V slovaškem Slovníku slovenského jazyka ima ta tip svoj pomen in posebno kvalifikatorsko pojasnilo »ima vrednost stavčnega prislova«; za zgled je stavek *Ved nie čudo, že ste takí ako poparení.* Lahko se nadomesti z glagolom *ne preseneča, ne čudi nas* in se po pomenu nekoliko razlikuje od tipa *čudo bo, če bo kaj ujel.* V to kategorijo spada tudi primer *ne bi bilo greha, če bi ga malo kresnil po glavi.*

Nekateri samostalniki iz te pomenske kategorije poleg redkih drugih v zvezi z odvisnim stavkom izražajo tudi stanje, situacijo, če se zgodi tisto, kar navaja odvisni stavek, npr.: *strahota je, če ti gre vse narobe; vrag je, če te nihče ne uboga; zguba je, če imaš take ljudi okrog sebe; križ bo, če bo ostal bolan; strah je bil(o), če je prišel pijan domov; groza je šele bilo(a), če po več dni nismo dobili hrane.* V navedenih primerih je mogoča že tudi brezosebna raba. V osebni rabi se samostalnik v tem pomenu veže s pridevniki, v brezosebni rabi pa vezava s pridevnikom ni mogoča.

V stavčnem tipu *laže, da je strah (groza) ali uči se, da je veselje* nastopajo le redki samostalniki. Stavki so brezosebni in vezava s pridevnikom ni mogoča. Določajo povedek glavnega stavka, in sicer izražajo visoko stopnjo tega, kar pomeni. Čutijo se kot ustaljene fraze.⁴

Redki so tudi samostalniki, ki nastopajo večinoma v brezosebni rabi v zvezi z nedoločnikom.⁵ Navadno vrednotijo dejanje, izraženo z nedoločnikom, glede na njegovo prijetnost oziroma neprijetnost za človeka, npr. (*velik*) *užitek se je voziti po taki cesti; veselje ga je bilo poslušati; strahota ga je bilo prenašati; groza (strah) je pospravljati za vami; škoda vam je dajati.* Razen *škoda*, ki je lahko prislov. (npr. *zelo škoda mu je bilo dajati*), se drugi samostalniki ne vežejo s prislovi, lahko pa se vežejo s pridevniki.

5. V povedkovi rabi nastopajo tudi redki samostalniki, ki lahko izražajo počutje oseb. Raba je brezosebna in smiselni osebek je v tožilniku, redko v dajalniku; npr. *zelo strah (groza, sram) me je; zelo mraz mi je.* Gre za ustaljene zveze, nadomeščajo pa pomensko samostojne glagole: *zelo se boji (sramuje), zelo me zebe.* Ne morejo se vezati s pridevnikom, lahko pa imajo skupaj z vezjo glagolsko vezavo. Čeprav imajo nekatere značilnosti prislovov, jih je težko uvrščati med druge prislove, ker se lahko vežejo le z vezjo, ne morejo pa pojasnjevati pomensko samostojnih glagolov ali pridevnikov.

³ Prim. E. M. Galkina — Fedoruk, Bezličnye predloženiya v sovremennom russkom jazyke, Moskva, 1958, str. 318 in sledeče.

⁴ Prim. za ruščino *čudo* Slovar' sovremennogo russkogo literarnogo jazyka.

⁵ Prim. za ruščino *greh*, Slovar' sovremennogo russkogo jazyka.

Samostalniki v povedkovi rabi v brezosebnih in osebnih stavkih izražajo tudi podnebne razmere, npr. *zunaj je bil(o) mraz, bilo je zelo tema — zunaj je bila velika tema; vendar samo: včeraj je bilo sonce, jutri bo pa sneg.*

Samostalnike v tipih *čudež bo, če bo ujel kaj rib; strahota je, če ti gre vse narobe; laže, da je strah; užitek se je voziti po cesti* in v 5. pomenski kategoriji v slovenščini lahko zamenjajo⁶ prislovne oblike ustreznih pridevnikov, ki se od pridevnikov srednjega spola ločijo po naglasu, kadar je ta za pridevnik in prislov različen: *čudno bo, če bo ujel kaj rib; strahotno je, če ti gre vse narobe; laže, da je strašno; prijetno je bilo voziti se po lepi cesti; zunaj je mrzlo.* Stavki s prislovom v pov. rabi so brezosebni.

6. Naslednja pomenska vloga, ki jo opravljajo samostalniki v povedkovi rabi, je izražanje modalnosti. Tudi to lahko izražajo samostalniki, ki jim že osnovni pomen dopušča pomenski premik v to smer. Vežejo se z nedoločnikom ali odvisnim stavkom in izražajo potrditev: *resnica (fakt, dejstvo) je, da se tako ne pride daleč*, ali pa nujnost ali možnost: *dolžnost ti je poslušati in ubogati; tvoja pravica je, da si čas svobodno razporediš; tvoja naloga je prepeljati jih čez reko; čas je že, da to narediš.* V drugi skupini (prim. dolžnost) so večinoma zamenljivi z naklonskimi glagoli in prislovi: *moraš poslušati in ubogati; smeš si čas svobodno razporediti; moraš jih prepeljati čez reko; treba je, da to narediš.* Tudi v tej funkciji samostalniki ohranijo samostalniško kategorijo spola in vezavo s pridevniki.

Naj povzamem:

Povedek določa osebo ali stvar v osebku glede na dejanje pa tudi glede na druge značilnosti. Izražen je s pomensko samostojnim glagolom ali pa pomensko nesamostojnim glagolom in kako drugo besedno vrsto. Samostalniki v vlogi povedkovega določila ne pomenijo osebe ali stvari same, temveč so pomensko premaknjeni v smer lastnosti (*on je lenuh, duša, tvoja odločitev je bedarija*) in so zamenljivi s pridevnikom. Pogostni so v povedkovi rabi taki pomeni, ki lahko določajo osebo ali stvar v osebku (*on je zdravnik, naslednja zgradba je šola*) ali pa jo nadrejeno poimenujejo (*lisica je žival*). Skupaj z vežjo v nekaterih pomenskih kategorijah nadomeščajo pomensko samostojni glagol oz. glagolsko izražanje (*sem bralka vaše revije — berem vašo revijo, napaka je moja krivda — napako sem jaz povzročil*) in imajo lahko prislovna določila in predmete (*že dolgo je zdravnik v našem kraju, zelo me je strah teme*). V zvezi z odvisnim stavkom in nedoločnikom ter kadar izražajo počutje oseb in podnebne razmere, jih lahko včasih nadomeščajo prislovne oblike ustreznih pridevnikov. Samostalnik se v teh primerih tudi v brezosebnih stavkih navadno ne veže s prislovi, pa tudi vezava s pridevnikom je redka. O prislovni rabi lahko govorimo pri 5. pomenski kat., kjer nekateri samostalniki zgublajo sam. značilnosti, pač pa se lahko stopnjujejo s prislovi (*zelo groza me je; zelo je mraz*).

V primerih, ko je samostalnik v povedkovi rabi zamenljiv s kako drugo besedno kategorijo, ima uporaba enega ali drugega določeno ekspresivno oziroma stilno vrednost.

⁶ V ruščini jih zaradi posebne pomenske funkcije nekateri uvrščajo v posebno kategorijo. Prim. horošo v Slovarju ruskoga literaturnoga jezika in E. Galkina—Fedorus, Bezličnye predloženija v sovremennom russkom jezike, Moskva 1958, str. 266; Fr. Travníček, Zametki o »kategorii sostojanija, Voprosy jazykoznanija, 1956, št. 3; A. V. Isačenko, O voznikovenii i razvitii »kategorii sostojanija v slavjanskikh jazykah, Voprosy jazykoznanija 1955, št. 6; Grammatika russ. jezika AN, 1960, I., str. 639 in II., str. 922. Za češčino prim. dr. František Kopečný, Základy češské skladby, Praga 1958, str. 76.

PROZA IVANA CANKARJA*

Osebnost Ivana Cankarja je bila prelomnega pomena ne le za rast slovenske književnosti, ampak v marsičem tudi za splošno kulturno, družbeno in politično življenje Slovencev po letu 1900. Rojen leta 1876 na Vrhniki pri Ljubljani, živeč med leti 1898 in 1909 na Dunaju, nato pa v Ljubljani, kjer je umrl leta 1918, je že z zunanjimi lastnostmi svojega življenja in dela izpričeval, da je v slovensko družbeno in kulturno sredino prinesel izrazito novo kakovost. Bil je prvi slovenski pisatelj, rojen v trško proletarskem ali vsaj na pol proletarskem okolju, saj so dotlej skoraj vsi izšli iz kmečkih, malomeščanskih in le deloma meščanskih domov; bil je tudi prvi svobodni književnik med Slovenci, živeč samo od sprotnih honorarjev za literarne objave in zbujajoč pozornost z izrazito boemskim načinom svojega življenja; prvi je med slovenskimi kulturnimi delavci pretrgal ne le s klerikalizmom, ampak tudi z liberalizmom, s tem pa našo literarno tvornost iztrgal iz zveze z liberalno miselnostjo, s katero je bilo slovensko slovstvo najtesneje spojeno še od Prešernovih časov; končno je bil prvi pomembnejši literarni ustvarjalec na Slovenskem, ki se je idejno, deloma pa tudi organizacijsko pridružil socialističnemu gibanju, kot ga je okoli leta 1900 predstavljala socialnodemokratska stranka; v tem okviru je formuliral nekatere narodne, družbene in kulturnopolitične ideje, ki so po letu 1918 postale izredno plodne za razmah naprednih in levičarskih gibanj na slovenskih tleh, s tem pa bile odločilna spodbuda za oblikovanje novejših slovenske narodne miselnosti.

Zunanji učinek Cankarjeve osebnosti, segajoč v čas in prostor slovenske družbe, je bil torej izreden. Z leposlovnega stališča so seveda pomembnejše njegove zasluge za razmah slovenske duhovne ustvarjalnosti v območju proze in drame. Še zmeraj upravičeno velja za največjega slovenskega dramatika, predvsem pa mu gre naslov najpomembnejšega, najplodnejšega in tudi najizvirnejšega ustvarjalca slovenske proze, saj je v primerjavi z drugimi segel najdlje v stran od običajnih, dotedanjih pa tudi poznejših slovenskih prozi znanih modelov. Posebna izvirnost Cankarjeve proze je vidna tudi v širšem, evropskem in celó svetovnem okviru. Ko ga imenujemo največjega slovenskega prozaika, moramo seveda upoštevati, da je njegova proza precej daleč od idealov epskega pripovedništva. Cankar ni bil idealen pripovednik v pravem pomenu besede, ampak predvsem mojster nevezane besede kot take. Brž ko sprejmemo tako omejitev, se pa še nazorneje pokaže prelomni in izvirni pomen njegove proze. V razvoju slovenskega pripovedništva je bila močno edinstvena, saj v prozi naših pisateljev pred tem ne najdemo ničesar podobnega — od starejših prozaikov je vplival na zrelega Cankarja samo Janez Trdina, pa še ta samo z motiviko, z idejno tendenčnim obravnavanjem ljudskih snovi in deloma s slogom. Cankarjeva proza stoji torej sredi razvoja slovenskega pripovedništva kot idejno, motivno in slogovno nenavadno svojevrsten pojav. Močno je sicer vplivala že na sodobnike, po letu 1918 je idejno in slogovno učinkovala na slovenski ekspresionizem, v

* Predavanje z lanskega seminarja slovenskega jezika, literature in kulture v Ljubljani.

30-ih letih je zapustila sledove celó v našem socialnem realizmu, toda pravih naslednikov, ki bi jo plodno razvijali naprej, ni imela.

Če bi hoteli deterministično razložiti, kje so vzroki njene posebne izviritnosti, bi morali navesti vsaj tri momente: 1) posebno psihofizično strukturo Cankarjeve osebnosti, za katero je bila značilna predimenzionirana in skoraj nevrotična neskladnost med čutnostjo in čustvenostjo, med razumom in domišljijo, pa tudi telesnostjo in duhovnostjo, iz česar je sledila precejšnja neprilagojenost družbenemu okolju; 2) družbene in politične prelomne razmere na prehodu iz 19. v 20. stoletje, ko se je komaj dograjena slovenska meščanska družba zamažala v temeljih in so se v razkroju njenih socialnih in ideoloških sestavin pojavile nove sile iz proletarskih in malomeščanskih okolij; 3) vplive evropskih književnosti in filozofij iz časa fin de siècle. Ker je za razumevanje Cankarjeve proze pomemben zlasti zadnji moment, ga je potrebno osvetliti nekoliko natančneje.

Evropske literarne spodbude je začel Cankar sprejemati že kot začetnik. Od leta 1892 do 1895 je bil pod vplivom takratnih slovenskih realistov, leta 1895 pa je spoznal prozo francoskih objektivnih realistov in naturalistov, predvsem Maupassanta in Zolaja, ter se jim približal z motivi in oblikami svoje mladostne proze. Toda že leta 1897 je na Dunaju spoznal dvoje modernejših, čeprav raznosmernih tokov evropske književnosti: z ene strani zahodnoevropsko dekadenco in simbolizem, z druge pa ruski in skandinavski psihološki realizem. Pri tem ga niso zanimala samo umetnostna pričevanja teh tokov, ampak tudi njihove idejne izjave in utemeljitve. Pod njihovim vplivom se je nato polagoma ločil od objektivnega realizma in naturalizma ter s pomočjo obeh tokov začel graditi lastno prozo. Leta 1900 se je sicer načelno odrekel dekadenci in se zavzel za književnost po zgledu psiholoških realistov, moralistov in socialnih reformatorjev; toda v tem času je iz sprejetih spodbud že zgradil lastne prozne modele, ki so nastali iz prvin obeh tokov, tako da jih ni mogoče reducirati na nobenega od obeh, saj so organski izraz Cankarjeve osebnosti, njenega posebnega narodnega in družbeno-kulturnega položaja.

Ker se je Cankarjeva zrela proza formirala šele po letu 1900, spada Cankar med tiste dediče evropske dekadence, simbolizma, impresionizma in psihološkega realizma, tj. glavnih smeri fin de siècle, ki so po letu 1900 poskušali iz te dediščine ustvarjati nove, organske literarne tvorbe. Mednje spada zato, ker se je tudi on dokončno poslovil od oblik objektivno realistične in naturalistične proze ter se k njim ni več vrnil. Med take dediče fin de siècle so v Evropi spadali Cankarjevi nekoliko starejši ali mlajši sodobniki Marcel Proust, André Gide, Thomas Mann in James Joyce. Toda značilno je, da so — čeprav približno istih let s Cankarjem — do svoje nove proze prišli nekoliko pozneje, tik pred prvo svetovno vojno ali med njo, ko se je Cankarjeva pisateljska pot že zaključevala. Prav zato so se lahko veliko bolj oddaljili od dediščine dekadence, simbolizma in impresionizma, pa tudi psihološkega realizma ter jo revolucionarno spremenili. Cankar je ostal umetnostnim sredstvom dekadence, simbolizma in psihološkega impresionizma veliko bližji. Kljub temu je novemu rodu evropskih prozaikov blizu ali vsaj vzporeden v tem, da je glavni predmet njegove proze postal človekov notranji, psihološki in moralni svet, medtem ko se mu je zunanja resničnost spremenila v odsev ali fenomenko dopolnitev notranjega sveta. Razlika med Cankarjem in Proustom, Joyceom ali Gidom je v načinu, kako notranji svet prikazujejo. Cankar je v epilogu k svoji krvi prozni

knjigi *Vinjete* iz leta 1899 jasno poudaril, da bo njegova proza odslej samó ogledalo njegove duše, izraz in refleks njenega čustveno-moralnega doživljanja. S tem je nakazal, da želi notranji človekov svet prikazovati strogo subjektivno. Nasprotno so pa njegovi evropski sodobniki poskušali najti pot k čim bolj objektivnemu, razumsko distanciranemu ali celo brezosebnemu prikazovanju človeške notranjosti in v ta namen so iznašli nove leposlovne postopke asociacij, toka zavesti, nehotnega spomina ali refleksije. Zdi se, da je prav to bistvena razlika med Cankarjem in moderno evropsko prozo, zaradi katere spada Cankarjevo pripovedništvo še v območje fin de siècle oziroma nove romantike, temelječe na načelu subjektivnosti.

Ob primerjavi Cankarja z moderno prozo v zahodni Evropi seveda ne smemo pozabiti, da je bil tudi sodobnik Maksima Gorkega, Martina Andersena Nexöja, Jacka Londona, Theodorja Dreiserja ali Uptona Sinclairja, tj. pisateljev vzhodne in severne Evrope pa tudi Amerike, ki so podobno kot on sam izšli iz proletarskega ali polproletarskega okolja, a so svoje delo posvetili predvsem socialni tematiki, obenem pa ostali zvesti modelom kritičnega, psihološkega ali naturalističnega realizma. S tem tokom takratne proze je Cankar povezan prek tematskega in idejnega interesa za socialnokritično in proletarsko problematiko. Toda hkrati se od omenjenih prozaikov tudi močno oddaljuje prav zato, ker je dokončno zavrgel objektivno realistično in naturalistično estetiko 19. stoletja in sprejel za svojo last glavne umetniške spodbude fin de siècle.

Na teh spodbudah je po letu 1900 gradil prozo, ki je organska, svojevrstna in v primerjavi z večino takratnih evropskih prozaikov močno izvirna, saj spaja v sebi najrazličnejše prvine v enkratne, psihološko in estetsko na poseben način strukturirane organizme. Kljub tej enkratni izvirnosti je motivna, idejna in tudi slogovna struktura Cankarjeve proze precej komplicirana, diferencirana in včasih celó divergentna, tako da ne kaže vselej tiste enotnosti, ki je značilna za najvidnejše evropske prozaike prvih dveh desetletij 20. stoletja. Najbolj zunanje znamenje te diferenciranosti je pač vidno iz razmerja med Cankarjevo daljšo in krajšo prozo. V nasprotju s Proustom in Joyceom, pa tudi Gorkim ali Nexöjem, ki so na osnovi starejše realistične ali nove romanopisne tehnike ustvarjali predvsem obsežnejše tekste, je Cankar v letih od 1901 do 1906 poskušal sicer napisati daljši prozni tekst, vendar se mu pravega romana ni posrečilo ustvariti. Iz zaporedja njegovih najpomembnejših daljših tekstov, kot so *Na klancu* (1902), *Hiša Marije Pomočnice* (1904), *Martin Kačur* (1906), *Hlapec Jernej in njegova pravica* (1907) in *Kurent* (1909), je videti, da se njihov obseg proti letu 1910 zmeraj bolj krči, po tem letu pa daljši teksti sploh niso več v ospredju Cankarjevega proznega ustvarjanja. Vzrok takšnemu odnosu do problematike daljšega teksta, romana ali povesti je Cankarjevo subjektivno ustvarjalno izhodišče. Proznega teksta skoraj nikoli ne oblikuje po zakonih objektivnega življenjskega dogajanja, zgoščenega v umetniško snov, ampak po logiki subjektivne izpovedi, tj. ideje, čustva, razpoloženjskega doživljanja. Zato njegovi daljši teksti niso klasično komponirani, koncentrični organizmi z začetkom, sredino in koncem, pa tudi ne dekoncentrične, vendar iz enotnega toka zavesti rastoče tvorbe. Cankar gradi daljše tekste na principih paralelno ali linearno ciklične kompozicije, tako da niza v njih identične doživljaje različnih oseb ali pa v biografskem okviru vrsti enega za drugim različne pripetljaje ene same osebe, včasih celó istovrstne doživljaje istega junaka. V povesti *Na klancu*, ki je njegov najdaljši in romanu najbližji tekst, simbolna epopeja o trpljenju, hrepe-

nenju in propadu proletarskega življenja, niza dogodke iz življenja svoje matere in njene družine, vendar tako, da ostajajo posamezne, med sabo ločene epizode, ki jih poveže socialno etična ideja in jih šele ciklično ponavljanje posameznih dogodkov tudi formalno zaokroži. V povesti *Hiša Marije Pomočnice* opisuje trpljenje in sanjarjenje na smrt bolnih deklic v bolnišnici, zato razvršča eno ob drugi njihove različne življenjske zgodbe, celoto pa zaključí s smrtjo ene od njih — podobno kot se tudi povest *Na klancu* konča z materino smrtjo. *Martin Kačur* opisuje življenje idealnega učitelja, ki se bojuje za napredne ideje in ga zaostalo in brutalno okolje stre; oris junakovega življenja je zgrajen ciklično iz treh delov, ki opisujejo tri postaje junakovega službovanja, končajo pa se prav tako z njegovo smrtjo. Podobno se tudi povest *Hlapec Jernej in njegova pravica*, ki je najbrž najbolj dognani Cankarjev daljši tekst in je zaradi svoje ideje doživela največji evropski odmev, konča s smrtjo glavnega junaka, starega hlapca Jerneja, slovenskega don Kihota, ki si zaman išče pravico zoper krivičnega gospodarja, potem ko ga je ta pognal s posestva, ki ga je Jernej ustvaril z žulji svojih rok; s takšno fabulo je Cankar želel parabolično razkriti položaj proletariata v meščanski družbi. Povest je zgrajena iz orisov posameznih postaj Jernejevega romanja za pravico in te postaje se ciklično ponavljajo oziroma stopnjujejo. Končno je tudi povest *Kurent*, ki spada prav tako med umetniško najbolj dognane primere Cankarjeve daljše proze, samo še niz simbolnih prizorov, srečanj in pesmi v prozi, spominjajočih na kompozicijo Nietzschejeve knjige *Also sprach Zarathustra* in nanizanih okoli lika mitičnega ljudskega pevca Kurenta; ta roma po slovenski zemlji, spoznavajoč njeno lepoto, proletarsko stisko in hrepenenje, ki žene ljudi v tujino, obup in smrt. Načelo zgradbe, na katerem gradi Cankar daljše tekste, je torej vseskozi nizanje simbolno podobnih dogodkov, ki naj ilustrirajo centralno idejo ali čustvo; zato jih lahko šele od zunaj zaključí smrt glavnega junaka ali pa ostaja vrsta teh pripetljajev nezaključena, kot npr. v *Kurentu*. Cankar organizira življenjske podobe v večje organizme po subjektivnem principu ideje, kot glavno sredstvo zgradbe pa uporablja linearno ali vzporedno cikličnost.

Zato je razumljivo, da je ob daljših tekstih, ki sicer niso vsi estetsko zares reprezentativni, a so idejno gotovo najpomembnejši del njegove proze, tem pogosteje snoval krajše tekste, novele in črtice. Po letu 1900 jih je izdal več zbirk, od katerih so najpomembnejše *Ob zori* (1903), *Mimo življenja* (postumno 1920), *Zgodbe iz doline šentflorjanske* (1908), *Za križem* (1909), *Moja njiva* (postumno 1935), *Moje življenje* (postumno 1920) in *Podobe iz sanj* (1917). Značilno je, da stopajo po letu 1910 v ospredje Cankarjevega ustvarjanja zmeraj bolj kratke črtice, medtem ko so daljši teksti, kolikor jih še sploh piše, estetsko manj dognani. Vzrok je seveda ta, da je krajša oblika že od nekdaj bolj ustrezala Cankarjevi subjektivni estetiki, ki oblikuje literarni tekst zmeraj iz subjektivne ideje, čustva ali razpoloženja, za takšno izpoved pa rabi minimum zunanjih dogodkov. Ta cilj je najlaže dosegel v kratkih črticah, komponiranih s pomočjo lirskih uvodov, simbolov in meditacij; izpolnil jih je običajno z impresionističnimi orisi notranjega ali zunanjega sveta, zaključil pa z meditacijo ali lirsko impresijo. Tak tip črtice se v Cankarjevi prozi seveda ponavlja v neštevilnih variantah, kar prispeva k njeni zunanji raznoličnosti.

Toda Cankarjeva proza je močno diferencirana tudi na znotraj, motivno in slogovno. Njena motivika sega od najbolj individualne do socialne ali celo

kolektivne, od zares univerzalne do nacionalne v pravem pomenu besede. Nekateri Cankarjevi teksti so najtesneje zvezani z njegovo življenjsko in duhovno biografijo, s psihičnimi in moralnimi motnjami pisateljeve komplicirane, neskladne osebnosti. Spet druge obravnava problematiko bolnih, psihično in fizično prizadetih ali ekscentričnih ljudi, problematiko, ki je ni mogoče reducirati na socialne vzroke, tako da je strogo individualna. Precejšen delež gre v Cankarjevi zreli prozi socialnim temam bodisi kmečkega, trškega ali velemestnega proletariata; Cankar jih obravnava psihološko in sociološko tipizirano, tako da moramo te tekste prištevati med značilna dela svetovne socialne književnosti iz časa pred prvo svetovno vojno. V drugih delih spet, kot so na primer *Martin Kačur*, *Zgodbe iz doline šentflorjanske* ali *Kurent*, obravnava probleme, ki so sicer v določenem smislu splošni, a vendar tako tesno zvezani s posebnimi socialnimi in kulturno-zgodovinskimi značilnostmi slovenske družbe, z njenim klerikalizmom, položajem njene inteligence in kulturno tradicijo, da jih je komaj mogoče dojeti brez tega ozadja.

Motivni diferenciranosti Cankarjeve proze se pridružuje velika razčlenjenost njene notranje, umetniške strukture. V globalni analizi Cankarjevih tekstov lahko sledimo vsaj trem različnim tipom pripovednega odnosa do snovi, ki se nato členijo še na različne slogovne podtipe. Gre za satirični, psihološko-analitični in idejno-emocionalni tip pripovedi. Satirični način uporablja Cankar povsod, kjer smeši malomeščansko in meščansko družbo, njene ustanove, nravi in predstavnike. Svoje izjemno ostre podobe tega sveta oblikuje s pomočjo sarkazma, ironije, groteske in karikature; temu primeren je slog, ki je ironično pridvignjen, zafrkljivo gostobeseden in komično stiliziran. Zdi se, da je na satirični tip Cankarjeve proze vplival predvsem Gogolj. Spet drugačen je Cankar v psihološko-analitični prozi, ki jo uporablja za introspektivno razkrivanje lastne in tuje notranjosti, predvsem njenih zablod, depresij in moralnih padcev, pa tudi lirskih razpoloženj. Slogovno niha ta tip Cankarjeve proze od jedrnatega, skoraj dramatičnega sporočanja v kratkih stavkih pa do mehke, pojoče epsko-lirske linije razvalovanih period. Na psihološko analizo Cankarjeve proze so nedvomno vplivali predvsem Dostojevski, Tolstoj in Čehov. Toda najznačilnejši za Cankarjevo pripovedništvo je nedvomno tretji tip, ki smo ga imenovali idejno-emocionalnega. Uporablja ga, kadar govori o snoveh, ki jim gre velika idejna teža in moralna veljava, npr. o liku svoje matere, usodi umetnika, trpljenju in hrepenenju proletarcev ali pa v apokaliptičnih grozotah vojne. V teh primerih mu je slog patetično pojoč in ritmično valovit, lahko pa tudi bliblično monumentalen, aforističen in odsekano kratkobeseden. Ta tip obravnave prevladuje zlasti v večjih delih, kot so *Na klanecu*, *Hiša Marije Pomočnice*, *Hlapec Jernej in njegova pravica* ali *Kurent*, pa tudi v črticah *Podobe iz sanj*. Vendar se z njim skoraj zmeraj prepletata še druga dva načina, tako da je Cankarjeva proza največkrat zmes vseh treh pripovednih tipov, pri čemer prehodi iz enega v drugega niso zmeraj popolnoma naravni, saj kar vidimo, kako njegov odnos do snovi skoraj nepričakovano valuje od psihološko-analitičnega v satirični in idejno-emocionalni aspekt. To pa je naravna posledica Cankarjeve subjektivne estetike, ki oblikuje tekst iz subjektivnega odnosa do snovi in zato valuje obenem s tem odnosom. K diferenciranosti njegovega sloga so seveda pripomogli tudi zunanji vplivi, saj je očitno, da je idejno-emocionalni pristop k snovi oplodil zlasti ob slogu dekadence, simbolizma in impresionizma, pa tudi biblije in Nietzschejeve knjige *Also sprach Zarathustra*, nato pa zgradil izvirne stilne

modele, v katerih se kaže posebna psihično-muzikalna organizacija njegovega dojemanja sveta.

Kljub zunanji in notranji diferenciranosti Cankarjeve proze obstaja v nji seveda temelj, ki ji daje enotnost. Ta temelj je njena idejna vsebina, zrasla iz Cankarjevega odnosa do sebe in do sveta, se pravi iz njegovega svetovnega in življenjskega nazora v najširšem pomenu besede. Ta nazor Cankarju ni bil dan že od vsega začetka, ampak si ga je šele polagoma dogradil iz notranjih izkušenj in zunanjih spodbud. Med te moramo prišteti pomembne vplive novoromantičnih filozofij Emersona in Maeterlincka, odmeve Platonovih idej, predvsem pa krščansko etično miselnost, kot jo je formuliral Dostojevski v romanih *Zločin in kazen* ter *Bratje Karamazovi*, Tolstoj pa v svojih zadnjih spisih, zlasti v romanu *Vstajenje*. Svoj delež je prispevala tudi miselnost Ibsenovih poslednjih dramskih del. Toda k tem vplivom moramo prišteti še nasprotujoče si ideje Nietzschejeve filozofije in socialistične družbene teorije. V letih od 1897 do 1901 je Cankar vse te spodbude spajal še v precej nepreglednih oblikah, toda po letu 1901 jih je pretopil v enotno miselnost, ki je v precejšnji meri izvorna in je ostala kljub nekaterim močnejšim ali novim poudarkom idejna osnova njegovega dela vse do smrti. S tem seveda ni rečeno, da v duhovnih temeljih Cankarjeve proze ni protislovij, ki se dajo razumeti iz različnosti pisateljevih teženj kot tudi zunanjih spodbud. Ko pa protislovja odmislimo, lahko Cankarjev svetovni in življenjski nazor z nekaj kratkimi karakteristikami opišemo takole: v svojem bistvu je bil njegov pogled na svet, življenjsko usodo in vrednote anti-nietzschejanstvo, in sicer najizrazitejše, kar se jih je pojavilo v Evropi po nastopu nemškega misleca. Cankar je bil okoli leta 1899 pod močnim dojemom Nietzschejeve filozofije, poskušal je slediti idejam njene kritike meščanske družbe in morale, predvsem pa se je učil ob njenem slogu. Toda nietzschejanstva v pravem pomenu besede si ni mogel prisvojiti in rezultat je bil odboj v popolnoma nasprotno smer, ki je veliko bolj ustrezala psihološkim in socialnim, verjetno pa tudi nacionalnim temeljem Cankarjeve osebnosti. Medtem ko je v središču Nietzschejeve filozofije bila apologija volje do moči, tj. moči v vseh njenih bioloških, psiholoških in socialnih oblikah kot edine prave substance sveta, je Cankar v sredino svoje literature po letu 1900 zelo izrazito postavil moralno in estetsko apologijo šibkih ljudi, socialnih slojev in celó narodov. Osrednja nit njegovih glavnih proznih tekstov, kot so *Na klanecu*, *Hiša Marije Pomočnice*, *Martin Kačur*, *Hlapec Jernej in njegova pravica*, pa tudi *Kurent ali Podobe iz sanj*, je obramba in povečanje nemočnega človeka, pa naj gre za otroka ali bolnika, za šibko žensko ali mater, umetnika in izobraženca sredi zaostale družbe, proletarca, ki je žrtev kapitalističnega sistema, ali pa za ves slovenski narod v njegovi nacionalni majhnosti in neodpornosti. Cankar ne samo da šibkost brani, ampak jo celo poudarja, da bi čim bolj plastično upodobil njeno nemočnost, pasivnost in vdanost v usodo. Nato pa jo razglasi za najvišjo življenjsko in etično vrednoto, kajti prav šibki ljudje so mu nosilci najdragocenejšega v človeku — hrepenenja po sreči, lepoti, pravici in resnici. Njihovo trpljenje in pasivnost mu nista le dokaz, ampak pogoj njihove večvrednosti. Cankarjeva apologija šibkosti in nemoči je torej v direktnem nasprotju z Nietzschejevo apologijo močne osebnosti in volje do moči. Do neke mere je zatorej Cankarjeva miselnost ne le reakcija, ampak že kar direktna polemika z Nietzschejem, kar je tem bolj očitno ob dejstvu, da se je učil ob Nietzschejevem entuziastičnem slogu in patosu. Iz takšnega polemičnega antinietzschejanstva

pa je za Cankarja kaj kmalu nastala nujnost, da svojo apologijo šibkih tudi idejno ali celó filozofsko utemelji. Že okoli leta 1899 se je sicer poslovil od vere in konfesionalnega krščanstva ter postal izrazit privrženec sodobnih naravoslovnih in socialnih znanosti, morda celó ateist ali vsaj agnostik. Vendar ga je idejna in umetniška perspektiva lastnega pisanja kmalu prisilila, da si je iz zunanjih spodbud in lastnih razmišljanj zgradil svetovni nazor, s katerim je lahko idejno opravičil svoj pogled na fizično in moralno eksistenco šibkih, ne-močnih in zatiranih. Ker mu ni mogel najti opore v naravoslovju ali sodobnem materializmu, ga je zgradil iz vzporednih, včasih pa tudi raznosmernih vplivov novoromantične filozofije, ki ga je vodila nazaj k Platonu, in pa etike Tolstoja in Dostojevskega, ki sta ga usmerjala k evangeljskemu krščanstvu. Morda je pomembno sodeloval tudi spomin na otroško vernost ob materi, ki je bila izrazito verna. Iz teh različnih izvirov se je po letu 1900 v Cankarjevih prozih spisih polagoma začela oblikovati miselnost, ki je postala po letu 1910 še bolj izrazita. Osnova ji je bil psihofizični dualizem v pojmovanju telesnega in duševnega življenja. Cankar čuti v človeku nasprotje med nižjim, telesnim, ki ga vleče navzdol, in pa višjim, duhovnim načelom, ki je njegova prava esenca in dragocenost. Človekova duša je namreč sedež hrepenenja po večni sreči, popolni lepoti in pravici, in to tem bolj, čim bolj je telo podvrženo trpljenju, boleznim in smrti. Zato so Cankarju nebolgli otroci, bolniki, zatirani proletarci in boemski umetniki pravi reprezentanti duhovnega načela v človeku. Ta psihofizični dualizem je Cankar nato dopolnil s teorijo, posredno privzeto iz Platonove predstave o višjem duhovnem svetu, s katerim je človeška duša tesno povezana, češ da je iz njega izšla, tako da je njeno hrepenenje spomin na prvotni paradiz. S temi platonističnimi idejami so se v Cankarjevem mišljenju pomešale nato še krščansko evangeljske, prek Dostojevskega in Tolstoja prevzete predstave o grehu in ljubezni, očiščenju in smislu trpljenja, zlasti pa o žrtvi, ki je pot k vstajenju in poveličanju ne le posameznika, ampak vsega trpečega, na smrt zapisanega naroda.

Tako zgrajena miselnost se pojavlja skoraj v vseh Cankarjevih najznačilnejših prozih tekstih in je za njihovo razumevanje bistveno važna, čeprav je tu in tam videti protislovna ali nezadostna. Predvsem je očitno, da je Cankar v polemiki z Nietzschejevo metafiziko volje do moči, ki jo moderna evropska filozofija bolj ali manj posrečeno ima za najvišjo in zadnjo obliko evropske metafizike, posegel nazaj k idejam starih idealističnih in spiritualističnih nauk, ki v 20. stoletju seveda ne morejo imeti več prave racionalne veljave. Sicer pa je težko ugotoviti, ali je Cankar tudi dejansko verjel v racionalno vsebino svojih pojmov ali pa jih je uporabljal samo kot emocionalno-estetske strukture, tj. kot metafore, in ne kot logične resnice. Zelo verjetno je v območju racionalnega spoznanja ostajal ves čas agnostik in v znanost verujoči racionalist, tako da je tudi med njegovo pesniško domišljijo in pa racionalnim spoznavanjem obstajal zanimiv, vendar nedosleden dualizem.

Sicer se pa v svoji prozi ni mogel izogniti protislovjem, ki so nastajala iz nasprotja med platonističnimi in krščanskimi, panteističnimi in spiritualističnimi sestavinami njegove miselnosti. Ta protislovja so za razumevanje Cankarjevih spisov precej važna, saj zlasti v njihovem zaključku pogosto ni jasno, ali pričakuje odrešenje šibkih, trpečih in zatiranih v pravem posmrtnem življenju, kot ga uči konfesionalno krščanstvo, ali morda v estetskem dožemanju višjega platonskega sveta ali pa morda v vstajenju teles v materialni resničnosti, kot

ga je učilo prvotno krščanstvo, a se je dalo v bolj ali manj mistični obliki združiti s socialistično vizijo prihodnje družbe. Toda ne glede na takšna protislovja, na katera najbrž ni odgovora, je potrebno priznati, da je Cankarjeva miselnost bistveni del njegove proze, saj ji daje tisti posebni pečat, ki jo loči od vseh drugih pomembnih proznih opusov, nastalih v evropski in svetovni literaturi na začetku 20. stoletja.

Iz te miselnosti je končno potrebno razumeti tudi problematiko Cankarjevih zadnjih spisov. Po letu 1910 se pokažejo v njegovem ustvarjanju znamenja duhovne in moralne krize, ki je bila vzrok, da je zmeraj težje ustvarjal, povzročila pa je najbrž tudi njegovo zgodnjo izčrpanost in smrt. Sledovi krize se kažejo zlasti v zbirkah in črticah, ki spadajo v vrh njegove proze — v *Mojem življenju*, *Moji njivi* in *Podobah iz sanj*. Krizo lahko najbolje razumemo, če jo primerjamo s tisto, ki jo je doživljal Tolstoj v zadnjih desetletjih svojega življenja. Kot je Tolstoj prišel do spoznanja, da mora uskladiti svoj etični nauk in lastno življenje, je tudi Cankar okoli leta 1910 po težkih življenjskih odločitvah dozorel do sklepa, da mora svoj življenjski nazor soočiti z lastnim osebnim izkustvom. Tako je prišel do obračuna s samim seboj in temu je posvetil svoja zadnja prozna dela. Rdeča nit njegovega razmišljanja o sebi je spoznanje, da je bil sicer v literaturi zmeraj na strani šibkih, trpečih in zatiranih, da pa v življenju ni mogel ostati zvest načelom svoje življenjske filozofije. Ob spominu na mater in njeno smrt se mu je pokazalo, da je tudi sam povzročal bolečine prav šibkim, hrepenčim in nemočnim. S tem je prišel do problema volje in moči, kateremu je posvetil eno svojih zadnjih, estetsko manj pomembnih knjig, zbirko *Volja in moč*. Po Cankarjevem spoznanju je bila sicer v njem samem volja do pravega, pravičnega in resničnega življenja, a moč zanj je bila prešibka. Tu seveda ni misliti na nietzschejansko voljo do moči, ampak prav narobe, na etično moč duše, hrepenenja in čustva, s katerim se lahko upira teži materialnega življenja. Njena nemoč ima za posledico padec v greh, tj. v blato telesnosti, v praznino in mučenje soljudi, kakršnega se Cankar obtožuje v *Mojem življenju*, simbolično pa ga prikazuje tudi v črticah o živalih in vojni. Spričo takšnih spoznanj je v Cankarjevem zadnjem ustvarjalnem obdobju še bolj narasel pomen krščansko evangeljskih idej o grehu, očiščenju in trpljenju, kateremu morata slediti poveličanje in odrešenje, idej, ki jih je prevzel najbrž od Dostojevskega in Tolstoja.

Ob končnem pogledu na Cankarjevo prozo se ni mogoče ogniti oceni pomena, ki ga je izpričala za nadaljnji razvoj slovenskega proznega pripovedništva. Njen pomen je predvsem v tem, da je razširila socialno in moralno obzorje slovenske proze, saj ga je dvignila na raven evropske in svetovne literature; obenem je ustvarila estetske strukture, ki uveljavljajo lirsko nadarjenost in močno čustveno usmerjenost slovenskega človeka. Njena problematična stran pa je seveda ta, da je prozne oblike podredila načelu subjektivnosti in jih s tem napravila manj primerne za oblikovanje objektivnega socialnega, psihološkega in etičnega dogajanja med ljudmi. Spričo šibke tradicije slovenskega realizma v 19. stoletju je razumljivo, da je prinesla s tem v razvoj naše proze zarezo, ki jo občutimo še dandanes, ko ima pretežni del slovenskega pripovedništva še zmeraj izrazito lirski ali vsaj subjektiven značaj, medtem ko so prozne oblike, ki bi bile epsko-objektivne bodisi v klasično realistični ali moderni podobi, potisnjene v ozadje. Toda to je dejstvo, ki sicer lahko ponazori učinke Cankarjeve proze na sodobnost, ne more pa zmanjšati njenega edinstvenega namena in pomena.

POMENSKA KATEGORIJA »KRUH«

Slovenci imamo še zelo malo analiz pomenskih kategorij. Starejši etimologi so večidel izbirali le posamezne besede in jim iskali indoevropske korene, iz katerih naj bi se bile razvile. Tako paberkovanje po preteklosti besed pa je nezanesljivo, potrebno popravkov in dopolnil. Moderni raziskovalec obravnava posamezne besede v sklopu s sorodnimi izrazi. Pri tem upošteva njihovo razširjenost predvsem v živem ljudskem jeziku, njihova medsebojna pomenska razmerja in prenose ter ugotavlja izvor in pot, po kateri so zašli v jezik. Sistematična analiza razvoja celotnega pojma po primerjalni metodi je torej za etimologa-semantika odkrivanje kulturne zgodovine danih besed. Etimologija zanj niti ni toliko važna, saj se ponavadi pokaže kar sama od sebe, ko je etimolog s problemskim sklopom prispel že dovolj daleč.

Pritegnilo me je izredno bogato izrazje za pojem »kruh«. Kruh je že od najstarejših časov osnovna sestavina človekove prehrane. Prvi sledovi njegove uporabe segajo daleč nazaj v prazgodovino, v teku tisočletij pa je njegova važnost samo naraščala. Po starem jezikovnem pravilu pomeni vsak tehnični napredek tudi novo ime in tako je s spopolnjeno tehniko pripravljanja kruha naraščalo ljudsko izrazje vse do današnje širine in bogastva. Če te izraze razporedimo po njihovi razširjenosti, po njihovi pomenski vrednosti, obsegu in medsebojnih zvezah, dobimo s pritegnitvijo vseh dokazilnih vzporednic iz drugih slovanskih jezikov in besedišča sosednjih narodov zgovorno podobo razvoja pojma skozi srednji vek do danes, saj gre pri večini teh besed za dosežke civilizacije.

Namen podati nekakšen prerez skozi kulturno zgodovino besed že sam od sebe narekuje stratigrafsko razvrščanje gradiva po plasteh, kakor so se besede pojavljale v jeziku. Zato sem najprej obdelal najbolj razširjeno in zaradi tisočletne domače kontinuitete tudi pomensko najbolj razvejano plast splošno slovanskega podedovanega fonda z nekaterimi substratnimi prviniami naselitvene dobe. Sledje ji pomensko mnogo ostreje opredeljene in često na ožja narečna področja vezane plasti domače tvornosti in adstrati iz sosednjih jezikov z modernimi tujkami na koncu.

1. Med Slovani najbolj razširjena beseda za pojem »kruh« *hleb* ima v stovenščini nekoliko drugačen pomen. Čeprav na pomensko sorodstvo med *hleb* in *kruh* še kaže vštaj. *hlèb* »bel kruh, pogača« (*kdor je h kruhu rojen, nikdar hleba ne doseže*, Jan.) in bkr. *hlébec* (isto) z nekaterimi besedotvornimi vzporednostmi, kot *hlebáriti* = *krušáriti* »kruh prodajati«, *hlébavec* = *krúhavec* »kdor ima dosti kruha« (*číč ne dá nič, delavec je hlebavec*), *hlében* = *krúšen* »kruha bogat« (*hlebno polje; kadar je leto mušno, je tudi krušno*) ipd., pa splošnoslovensko *hlèb*, *hlébec* pomeni samo »okroglo obliko kruha«. Na pojem okroglosti se veže tudi večina prenesenih in ekspresivnih pomenov: *hlébci*, *hlebčki* »ovčice« (*kadar so hlebčki na nebu, dež cvete*, Cor.), *hlebàn* »zarobljenec« Cig., *hlébnjak* »neroda« Jan., *hléba* »debelo blede rumeno jabolko« Kobarid, *hlébec* »plahčica, *Alchemilla pubescens*«, *hlébovina*, *hlébovje* »mokovec, *Sorbus aria*«. ¹

¹ Drugačna osnova je štaj. *hlébovka* »vrsta močnate klobase«, *hlébati* »srebat«, rus. *hlebat'* »srkati«; to so onomatopeje, ki se spravljaajo v zvezo s *hlípati* »hlastati za zrakom«, *hlápati* »šavsniti« (gl. Vasmer REW III s. 245).

Podobne pomenske prenose kot slovenski kruh (npr. *Andrej mora biti suh, da pozimi raste kruh; ljudski kruh jesti; pomagal sem mu do kruha; zarečenega kruha se največ poje; grenak kruh je to*) ima po raznih slovanskih jezikih tudi hleb: rus. hleb, npr. hlebá »žito« poleg strus. »živež, hrana«, stsla. uhlebiti »zajesti, v jed spremeniti«, ukr. hlib »sredstva za preživljanje«, češ. chléb »prehrana, služba«, chlebař »kruhoborec«, chlebiti, pochlebovati »prilizovati se«, slš. chlebovy »znajden«. Splošno velja, da izvira hleb iz pragerm. xlaiba s prvotnim pomenom »kruh« in nato »hlebec« (prim stangl. hlāford »kruhodajalec, lord« in hlāf »hlebec«). Martynov, Slav.-germ. leks. vzaim. s. 85—87, misli pri slednjem na izhodni pomen »(rodovno) imetje, preskrba« in nato »skrb, hranitev; hrana, kruh«. Tak pomenski razvoj bi dopuščala germansko-slovanska pomenska vzporednica: got. hleibjan »skrbeti«, strvn. liben »varovati, hraniti«, stisl. hlifendi »šlem« ter rus choronit' »hraniti, skrivati«, sbh. hrániti »varovati, hraniti, krmiti«, bolg. hrana »hrana, kruh«. Če sta pragerm. besedi hlaiba in hleibjan sorodni, je spričo njunih prevojnih razmerij in intonacije sponoja iz germanščine v slovanščino verjetna; za to govori tudi prevzem stgerm. besede v finščino leipä »kruh« in letonščino klāips »hlebec kruha«. O nadaljnjih etimologijah gl. Vasmer REV III s. 245 in Berneker SEW s. 383.

2. Za pojem »hlebec« poznata slovenščina in ruščina tudi izraz *korvajb, bkr. kraváj, kostelsko krvajica. Bolj razširjena je dem. oblika kravájec, krgójec (Branik) s pomenom »hlebec droži«, poleg laneni kravajci »lanene tropine« (prim. še potica, kolaček »oljne tropine«, krapína »lanene tropine«). Na Dolenjskem se kravájka, kravájnica imenujeta tudi neke sorte hruški. Pri drugih Slovanih označuje *korvajb razne ženitovanjske pogače, rus. korováj karaváj »nenarezan hlebec kruha; maslena ženitovanjska pogača; venčni večer (ko se pogača deli)«, ukr. korováj »velik svatbeni kruh« (od tod izraz bezkorovajnyj syn, brezkorovajčuk »nezakonski otrok«), bolg. kraváj »maslen kolač, ki se podeli pri ženitovanju, odhodu iz domovine ipd.«, sbh. kravaj, kravalj »pogača, ki jo svatje prineso mladožencema«. Zanimivo je, da se kravaj pojavlja tudi kot ledinsko ime, Kravajci — zaselek v SZ Srbiji (SEZ V 44).

Poreklo besede je precej nejasno. Vasmer REW II s. 603 izvaja izraz iz *korva, ker pomeni rus. dial. koróva tudi »nevesta« in prvotno naj bi ta kruh kot simbol bika ženina (prim. borodáj »bradač«) pričaral rodovitnost. Živalska imena za pecivo so v slovanskih jezikih pogosta, rus. koróvuška »župneček, božično pecivo z okraski«, polj. gonska, byczek, ukr. húska, byčók tudi kozulja »lecet v obliki krave ali jelena, sirova ali jajčna pogača z rogovi«. Pri Slovencih so znani zlasti božični podobnjaki: tičke, tice, golobice (Dol., Notr.), civke (Suha krajina), tičce (Istra), menih (ob Soči). Morda je odsev prvotnega namena gor. mali kruhek ali krajček (Dražgoše), ki ga dekleta poklanjajo svojim fantom. V Selah v Rožu pošlje dekle izvoljenemu mladcu madveda, tj. krajčeč, srajco, cigare in druge dobrote (Möderndorfer, Uvere s. 270).²

Oštir in Treimer mislita na kavkaški izvor, vendar je dvomljivo izvajanje sle, krastir »hrestač, kosce« iz prasla. *korstajb, kjer bi prvi zlog bil prasla. *kor- »žito« (gl. Oštir, Drei Vogelnamen 22), bolj verjetno je to onomat. tvorba.

² Lahko pa so te oblike kruha in njihova imena prišla k nam z zahoda z božičnimi običaji vred. Tako je kočevski sipling (iz sip »sito«, torej kakor sito velik kruh«, Plet.) dal ribniški župnik »božičnik s testenimi figurami, župnečcem na vrhu«. Manj verjetno je prevzet škofjeloški podobnjak (ta) mali kruhek, ki je v priliki zapisan že leta 1524: Lucas Malykruch dvakrat, Flare Malykruch dvakrat, Vrabče (gl. A. Breznik, Raz. SAZU II 1944, 57). V. Möderndorfer (Uvere s. 148) misli, da je škofjeloški mali kruhek izšel iz gor. presmenca (Valvasor, Die Ehre VI). Z besedotvornega stališča pa sta tako mali kruhek kot krajček ljubkovalnici, ki so pri označbah boljših kruhov pogoste.

3. Pri drugih Slovanih je znan tudi vštaj. in prekm. *bósman* »figurirana ženitovanjska pogača, pletenik« (kot krajevno ime je izpričan *Bosman* tudi na Dol. od 17. stol. naprej): sbh. *bocman* »otrobovec« (Bosna), slš. *bosman* »božična pogača«, *boslan*, *bosvan* »ženitovanjska pogača« (1156 tudi krajevno ime *Bosman*, zdaj *Bosany*, gl. Chaluppeký, Staré Slovensko 231), rus. *basmán*, *bosmán*, *bosmána* »kruh za dvorne potrebe« (*Basmanskaja svoboda* — Moskva, *basmánnik*), v Povolžju tudi *batmán* »dolga štruca kruha«.

Izvor besede ni znan. Madž. *boszvány* »kruh, ki ga dekile pri poroki odnese s seboj« je sprejet iz sloven. Sbh. *bodman* je Dančić AR I 467 izvajal iz osm. *batman* »utež za deset funtov«. Vasmer REW I 59 in 11 misli pri rus. *bosmán* na turkotat. *basmá* »kanov pečat; potiskano platno«.

Istega mnenja je Tine Orel Etn. XV 57, ki je prvi opozoril na vse slovensko in madžarsko sorodstvo (gl. F. Bezljaj, Poskusni snopič).

4. *Baba* »vrsta kolača, rižev nakip« je kot naziv za pecivo v slovanskih jezikih splošno razširjeno: rus. *baba* »velikonočni kolač v obliki stožca«, ukr. *babka* »z rumom polit kolač«, polj. *babina* »majhna babka iz testa«, *babeczka* »vrsta peciva«, češ. *bába* »pecivo«, *bábovka* »pecivo, ki ga dajejo porodnicam«, gluž. *baba* »kolač«, sbh. *babica* »kolač v obliki hlebčka, ki ga spečejo ob zadušnici« in *baburica* »vrsta pšeničnega kolača«. Iz slš. *baba*, *babička* je tudi madž. *bába* »kolač« (Kniezsa MS I 69), prav tako je sposojeno iz sla. jezikov nem. *Baba*, *Babe*, *Bäbe* »pogača«. Naštete vrste peciva se zaradi stožčaste oblike spravljajo v zvezo s sle. *baba* »zadnji snop žita na polju; senena kopica«, sbh. *baba* »kup peska, pripravljen za posipanje cest«, ukr. *baba* »visok stožčast zamet, kup snega«, polj. *baba* »sorta trebušaste hruške«, *babka*, *babeczka* »trebušast lonček za mleko«.

Pozornost zbuja češ. *teplá baba* »buhtelj, krof« in *litá baba* »flancat«, kar ustreza sle. *bob* »krof«. K temu bi lahko pritegnili imena rib, ki so morda drugačnega izvora, sle. *babica* »Cobitis barbatula«, sbh. *baba* »neka riba ali vrsta rakca« in nemara bolg. *bobój*, *babój*, *babán* »Perca fluviatilis«. Daničić AR I 128 je pri omenjenih ribjih imenih domneval onomatopejsko osnovo **bob-* s pomenom »malenkost, neznatnost«.

Spričo čeških fraz *koupit za babku* »tako rekoč zastonj kupiti« in *ani jednoho bobu nedal bych za něho* »eno figo je vreden« ter naših *ljub domèk*, *čepprav ga je le za bobèk* in *bob ob steno* (nemara po psevdomotivaciji nastali pleonazem) je možnost, da gre pri izrazu *teplá baba* za mešanje osnov *baba* »žena« pren. »kopa, kolač« in onomatopejskih tvorb **bab-*, **bob-* s pomenom »malenkost, figa« (gl. M. Piškur, Pomenska analiza besede *baba*, JiS s. 6).

5. Stara slovenska beseda za »štruco« je *křž*, rož. *qrž*, -à »hlebček«, *qržarja* »paberkovavci« (Šašelj). Dem. *kržič* »vrsta pletenega kruha« poleg »kokorek, *Cyclamen europaeus* (sbh. *skrž*)« je morda namig na *krž* »storž, češarek«.

Sorodne besede, kot rus. *korž* »masleni mlinci«, brus. *koržen*, povezuje Berneker EW I 667 s *korgá* »pritlikavina, ruševje« (prim. sle. *kržljav* »zakrnel, pritlikav«, *kržljavec* »pritlikavec« Trst., mak. *krže* »še nekrščen otrok«). Potebnja navaja še sti. *krcás* »mršav«, avest. *kərəsa* »isto«, kar je manj jasno. Z besedno geografijo poskušajo besedo razlagati iz ugrofinskih jezikov, vendar Vasmer I s. 625 sposojajo komaj dopušča.

6. *Mlinci*, *blinci* »pečeno tenko razvaljano testo« so splošnoslovanska jed: sbh. *mlinac*, stsla. *mlin*, rus. *blin*, strus. *mlin* poleg *blin*, gluž. *blinc*, *mlinc*, dluž. *mlync*, ukr. *blyn*. Do dvojnosti *b* proti *m* v naštetih oblikah in v sle. glagolih

mlíniti »valjati« in *blíniti* »z valjanjem in tolčenjem razvleči«, ki sta sorodna z glagolom **mlěti*, je prišlo po disimilaciji (gl. Ramovš HG II 97, Vasmer REW I 93).

7. Kor.-štaj. *présmec*, *présnec*, *bresmec* »velik velikonočni kruh« pomeni ponekod tudi »žegen« sploh (*presmec* pri Sv. Lovrencu), predvsem pa »butaro« (*presmec* ali *bresmec* v Veliki Nedelji in vzhodno od Maribora, *presnc* v spodnji Podjuni, *presnica* v Železni Kapli in *presta* v Koprivni pod Olševo). Beseda je sposojena tudi v madžarščino *prázmác* (iz sle. **preizmác*, gl. Ramovš JA XXXVII 144, 146). Prvotno je *presnec* pomenil »nekvašen kruh, opresnik« (prim. kraš-notr. *presnec* »presen kruh iz nadevanih mlincev«, *prosenec* »neka narodna jed, ki jo omenja Valvasor; na ohceti navadna pogača«, Mur.) in se izvaja iz adj. *présen* (tudi *presěn*, *oprésen*) s pomenom »svež« (*mleko*, *sadje voda*), »nov« (*rana*, *preja*), »nebeljen« (*platno*), »nekvašen« (*kruh*, *oprěsник*, *opresnjáča*), »neskisan« (*zelje*, *opresnina*), »nekuhan, surov« (*maslo*) in »zajeden« (*otroček*).

Pri drugih Slovanih se je ohranil v glavnem prvotni pomen »nepokvarjen, neskisan, nekvašen, nekuhan«, torej »svež« kakor tudi »iz nekvašenega testa pečen«. V češčini se je pomen abstrahiriral od *přesný chléb* »nekvašen kruh« (prim. *přesnice* »opresnik, presnec«, *přesnák* »krompirjev mlinec«) v *přesný časem* »časovno nepokvarjen, točen«.

Kot kaže sor. lit. *préskas* »svež, nekvašen«, nem. *frisch* »svež«, stvn. *irisc* »nov, mlad, svež«, se je slovanska oblika *presn* razvila iz ide. **preskos* z baltošla. podaljšavo e v ē in s slovansko pripono -n, torej *skn* → *sn*, gl. Machek EŠČ s. 400.

8. *Kolač* pomeni v slovenščini »velikonočno potico«, od tod tudi *kolačnik* »velikonočni žegen« (Kremenik) poleg »módel za potice« (Škerlj) in pren. *kolač* »butara, beganica« (Savinjska dolina). *Kolač* zaznamuje še razne predmete okrogle oblike: *kolač žice* »kolobar«, *vranec pleše na kolače* »v krogu«, *kolač vode* »čutara«; ekspr. je *kolača* »kraventa, stara krava«. Kot manjšalnica se je *koláček* »oljne tropine« razvijal vzporedno s *kravajcem*. Prasla. **kolač* se izvaja iz besede *kolo*, kot češ. *roháč* »pecivo s štirimi roglji«, z osnovnim pomenom »okrogla preluknjana pogača«: rus. *koláč*, polj. *kołacz*, češ. *koláč*. Iz slovanščine je sposojeno madž. *kalács* in alb. *kaljač* (Miklošič SEW s. 124).

Ker zlasti na vzhodu *kolač* označuje le še »hlebec kruha, pogača«, je slovenščina za tovrstne oblike peciva razvila nove izraze, kot *kolasur* »furlanski kolač« (Brda), *tarta*, *jarmanca* »pleten hlebec z luknjo v sredi, ki so ga položili na oje, kadar so peljali balo« (Podgorje, T. Logar), *vrtanj* »kolač« (Bela krajina), *vrtanik* »kruh v obliki kolesa« (Prekm.), *podirjanica* (Rož), *dirjenca* (Zilj. dolina) »predrt kolač, ki ga camar meče med goste« (V. Novak, Slovenska ljudska kultura s. 204).

Slovenski pomen *kolač* »velikonočna potica, (okrogla) pogača, ki se prinese v dar s semnja ali romanja« še kaže na prvotni obredni značaj peciva (daritvena hrana bogovom za srečo). Pekli so ga ob posebnih priložnostih, kadar je npr. družinski član za vedno odhajal z doma ali ko je sluga zapustil službo. Od tod češ. rekli *jiti s koláčem* »zapustiti službo« in *bez prace není koláče* »mezde, plačila« poleg gor. *kolačnik* »hlebček, ki se daje v dar npr. krojaču, kadar se delo dogotovi« (gl. Machek EŠČ s. 213).

9. *Pogača* pomeni na Goriškem »podpepelnik, projo«, na slovenskem vzhodu pa vsako pečeno močnato jed. Drugod po Slovenskem se peče le ob posebnih priložnostih in je kruh boljše vrste: *zrno pri zrnu pogača*, *kamen na kamnu palača*. Po svatbah imajo *ženitovanjsko* ali *ženino pogačo*, v okolici Rim. Toplic

dobi *pogačo* »dva hlebca maslenega belega kruha« porodnica (prim. *pogačo bo jedla* »rodila bo«), za veliko mašo (zilj. *pogačnica* »velika gospojnica«), pečejo na Robu *pogačico* in v Ortneku *pogačo* »pšeničen, maslen kruh z navzkrižnimi regami« (Möderndorfer, Uvere s. 354).

Preneseno pomeni *pogača* »sat« poleg »posteljica, otrebki« (kot *materina potica* »posteljica«), dem. *pogačica* »kost v kolenu«. Številne so označbe plodov in rastlin: *pogačica, pogačarica, pogačonka, pogače* »razne sorte jabolk po Brdih in Brkinih«, *pogačka* »obla, ploščata in drobna smokva«; *pogača* (tudi *svinjske pogače*) »truskavec, podponec, Polygonum aviculare«, *pogačica* »Trollius europaeus«, *kozja pogačica* »brogovita, Viburnum opulus«. Ne spada pa sem *pirpogačica* »netopir«.³

V bolg. je *pogača* »podpepelnik, pecivo«, v srb. pa *pogača* tudi »hlebček (sira, voska)«. Od Slovanov je najbrž prevzeto srvn. *pogaz*, nem. dial. *pogatschn*, *pogatsn* »kolač« (Koštial Svob. 1951 s. 189).

Beseda izvira iz lat. *focacēa*, srlat. *focatia*, kar je dalo stfurl. *fogača* (Štrekelj, Lehnw. 7).

10. Nasproti splošnosla. *hleb* uporablja slovenščina s kajkavščino in čakavščino vred za pojem »kruh« izraz *kruh*.

Kot ime za najvažnejšo vsakdanjo jed ima naš vsakdanji *kruh* tudi pomen hrane sploh in se rabi v neštetih pomenskih prenosih in izpeljankah. Najdemo ga celo v priimkih — 1498 *Jacob Kruch*, kmet v Palčjem pri Pivki, in *Jacob Kruch*, kmet v Drskovčah pri Zagorju (Kos PU II s. 241, 244) ter kot ledinsko ime — *Na kosu kruha* (njiva, travnik; Blaznik, Kolon. 36), *Kruh* pri Gospiću (Zbornik za nar. život XII s. 187).

Kot izraz *captatia benevolentiae* se pogosto rabijo dem. oblike: *boji se za svoj ljubi kruhek; kruhec, kruhej, kruhič, krušček, krušec*. Včasih imajo manjšalnice tudi pomen boljših vrst kruha, npr. *kruhič* »bel kruh« Plet., *kruhei, krufhei* »bel kruh, pogača« Guts. Wb. s. 59, poleg že omenjenega *malega kruhka* ali *krajčiča*.

Na pogostnost besede in pojma se veže izredno razvita večpomenskost, kot: *ob svojem kruhu živeti* »živeti od lastnega dela«, *iti s trebuhom za kruhom* »iti v svet za zaslužkom«, *iz te moke ne bo kruha* »iz te muke ne uspeha«, *čigar kruh jem, tega pesem pojem* »od kogar sem odvisen, temu služim«, *belega kruha pijan* »objesten«, *ob kruhu in vodi* »v ječi« ali *krušiti* v pomenu »hraniti«, *kruhodavec, krušni oče, krušni starši, krušni* »rednik(i)«, *kruhodajni nauk* »učenje za vsakdanji kruh«, *kruhoborec* »koristoljubnež«.

Posebno značilni so določilni pridevki za poimenovanje različnih vrst kruha: *bel* ali *pšeničen kruh*; *črn* ali *somesen, enoten kruh*; *glaji, soržičen* ali *soržen kruh*; *ajdov, ječmenov, koruzen, ovsen, prosen, ržen kruh*; *črstvi kruh* »prepečenec«, *veseli kruh* (ki ga svatje in botre dele), *môčen kruh* »božičnik«, *mład kruh* (*kruh po peki*), *kruh iz čile* ali *cvetne moke, gotuvine* (iz čiste bele moke), *zduti kruh* (ki, se lušči) itn. Zanimiva so še rastlinska imena: *stari kruh* »babji zob, Claviceps purpurea; kovačnik, Lonicera xylosteum«, *bogčev kruh* ali *božji kruhek* »zajčja deteljica, Oxalis acetosella«, *zeleni kruh* »bršljan«.

³ Miklošič jo v ES navezuje na *perch-*, torej »leteča (pogača)«. Vendar kažejo sle. dial. oblike *pirožlek, pi(r) pogača, piráč, pirižón, pirožaba, krempiželj, ladoper, latoper, nadoper, škrzabec, šperič* (Kubed) z obseznim sla. sorodstvom: slš. *pirgac(ik), prihač, špirhanec, šperhač* itn., ukr. *perhač* poleg *gáčok, gacyk* (iz polj.), obrnjeno (*ga(r)copierz, gacopierz, gatopierz* itn. (iz *gacietpierz* kot v *niedopierz*) na drugačno poreklo z neštetimi evfemističnimi ali tabujskimi spremembami (gl. Machek EŠC s. 114, Vážný JM).

Ob takih pridevkih, zlasti če so vrstni pridevniki, beseda kruh kot označba najbolj vsakdanje hrane čedalje bolj izgublja pomensko težo in je po vrednosti blizu priponi. Tako so nastale izpeljanke: *ájdovec* (morda zilj. *hedovec* »božičnik«) »ajdov kruh, grobes, luskovec«, *ječmenovec*, *ječmenjak* »ječmenov kruh«, *pšeničnik*, *pšeničnjak*, *pšeničák* »pšeničen kruh«; podobno še *sórzňik*, *otrobnik*, *otrobnják*, *otrobovec*, *maslenik* ipd. Posebno zanimive so tvorbe: *ajčňik* »kruh iz rumenjakov« Zilj. *dolína*, *grahornjak* »kruh iz graha«, *masňik* »jed, spečena iz jajc, masla in koruzne moke«, *krajňik* ali *končňjak* »od zvite potice odrezan konec in posebej pečen«, *parňik*, *parjenec* »kruh iz poparjenega testa, popara; pogača« (prim. *kipňjak* »oparjeni rezanci«), *tirňik* »zmesni kruh« poleg *tirňjak*, *ternjak* »kruh iz pirjevice (prim. *tirina* »drobir, pleve«, *potirki* »zadnje predivo«; vse troje izvaja Miklošič SEW s. 325 iz glagola tretji).

Ker v drugih slovanskih jezikih *kruh* navadno pomeni »okrušek, kos, kepa (zlasti soli, npr. češ. *slaný jako krušec*)« misli Martynov SGLV s. 85—87 na prvotni pomen »kos hrane«, kar naj bi se pozneje kakor germ. **xlai*ba terminologiziralo v »zalogaj, hlebec«. To naj bi potrjevalo dejstvo, da se v nekaterih slovanskih jezikih, ki besede *kruh* v tem pomenu ne poznajo, pojem »hlebec« izraža s sposojenko iz nemščine (npr. stčes. *bochnec* »hlebec« iz srvn. *vochenze*, lat. *facacea*). Toda češ. izrazu *kruch chleba*, Berneker SEW s. 628, ustreza sle. *hlebec kruha*.

To nasprotje razlaga Martynov s križanjem med domačim *kruh* in sposojenim *hleb* z enakim pomenom »hrana, kruh; zalogaj, hlebec«. Pomenski razvoj »zalogaj (kos kruha)« → »hlebec (komad kruha)« bi bil spričo podobnih prenosov pri sle. *gréba* »štruca« Cig. ali *škec*, *bec* »kos, kruh«⁴ iz dijaškega žargona mogoč, manj verjetno pa je, da je prvotno bolj razširjeno domače *kruh* spodrnila sposojenka *vochenze*. Ob že omenjenem pregovoru *Kdor je h kruhu rojen, nikdar hleba ne doseže* in češ. izrazu *kruchová mouka* »zadnja moka« se zdi, da je bil *kruh* sprva slabša vsakdanja jed v primeri z belim *hlebom*. Boljši *hleb* se je od *kruha* »zdropa« ločil ne le po kakovosti, marveč tudi po načinu priprave, po obliki. Tako je pozneje lahko prišlo do pomena *kruh* »vsakdanja hrana, kruh« in *hleb*, **korvaj* »praznična oblika kruha, hlebec«. Da *kruh* v svojem današnjem pomenu ni bil razširjen med vsemi Slovani, kaže tudi vzporednica slovensko-hrvaškemu »kruhu« v novi grščini, srednji latinščini in albanščini. Tudi v teh jezikih so izrazi za pojem »kruh« izpeljani iz glagolov s pomenom »krušiti, drobiti«. Južnoslovanski pomen se je moral razviti šele po naselitvi, ob stiku z novo kulturo prebivalcev okrog Jadranskega morja.

Samostalnik *kruh* je izpeljan iz glagola *krušiti* (sle. *krúšiti se* »drobiti se, lomiti se; osipati se«, pren. »hraniti se«, češ. *krušiti* »drobiti, tretji« poleg »mučiti« po stsla. prenosu na moralno *skrušenje*), ki ima svoje sorodstvo v lit. *krūšiti*, iter. *kriaušyti* »drobiti, razbijati«, let. *krauset* »phati, tolči«. Iz stopnje **krus*, je sle. *krhèt* »kepica, drobec« poleg bolg. *krət* »drobec, gruda; ledena skrila«, *krhek*, tudi *krhel* »drobljiv, lomljiv« (prim. *krhlika*), *krhljati* »rezati v krhlije, rezance« (prim. *krhljak* z nem. *das Kletzenbrot* v istem pomenu; *Huzel* »krhelj« Cig.), *krhati*, *kršiti* »lomiti, kvariti«, *krš* »skala«, *kršje* »prod, mel« poleg sbh. *kršan* »kamnit, vrl, kremenit« in mogoče tudi sle. *kršélj* »vrsta klopa«, če zadnje ne spada h **krupa*, torej **krəp*-. Mladenov misli pri **krupa* na korensko sorodstvo s **krou*s- (gl. Beneker SEW s. 631).

Se bo nadaljevalo

⁴ bec je morda *Fetzen* (stvn. *fätt*-) s prvotnim pomenom »lom« (Zfr Ph XXXVIII 684), v Savojski tati, špan. *hato*; Rohlfs, SB Bayern 1942-46, Heft 8, 12.

O SLOVNIČNIH KATEGORIJAH

Namen članka je opozoriti na to, da nimajo vse enote dane jezikovne zvrsti (npr. besedne vrste) istih lastnosti. Glagol *pisati* npr. je v nasprotju z *napisati* in *popisati*, *sedeti* pa je lahko samo v nasprotju tipa *posedeti*; od glagola *moči* pa sploh ni mogoče delati ustreznih dovršnikov (*pomoči* ima čisto drug slovarski pomen). Podobno je pri samostalnikih; primerjaj npr. ed. *dom* : mn. *domovi*, toda ed. *belost* : mn. —.

Vzrok za tako stanje tiči v določenih pomenskih prvinah jezikovnega sredstva oz. zvrsti; te prvine omogočajo ali onemogočajo danim leksemom ustrezna nasprotja. Take pomenske prvine imenujemo slovnične podkategorije. Podkategorija je torej tak predmetni pomen, ki je odločilen z jezikovnega gledišča in ki je osnova določeni jezikovni zvrsti (oblikoslovni ali sintaktični).¹

Problem podkategorije v jezikoslovju ni nekaj novega, saj ga v taki ali drugačni obliki obravnava veliko del. Vendar so to navadno le vzporedne omembe ob posameznih primerih, kot npr. terminativnost pri določanju vidskih nasprotij.

Manjka pa o tem splošnih razprav. S teoretičnimi osnovami problema se srečamo pri Poldaufu, ki mu je podkategorija mejna kategorija.²

Poldauf razlikuje nekaj glavnih tipov abstrakcij, med njimi dve temeljni: slovarsko in slovnično, z raznimi stopnjami posplošitve. Navedimo ta odlomek: »Pri tem je vendar malo dvomov o tem, da sta slovarska in slovnična abstrakcija kakovostno različni. Slovarske abstrakcije tvorijo pojmovne enote, katerih realna oblika so besede, in to z različno stopnjo posplošitve. Slovnične abstrakcije ne tvorijo nobenih takih entot, tvorijo pa kategorije, in to spet z različnimi stopnjami posplošitve.«³

Tako pojmovanje, ki se še bolj kaže v nadaljnjih izvajanjih avtorja, vodi k mešanju epistemološko-ontoloških kategorij z jezikoslovnimi in z obliko jezika, jezikovna kategorija pa se po tem pojmovanju lahko obravnava kot pomenska kategorija ali kot oblikovna oznaka.

To mešanje jezikovnih pojmov s predmetnimi se kaže tudi v nadaljnji razlagi pisca: »Slovarske abstrakcije se od slovničnih razlikujejo po tem, da pri prvih višja abstrakcija obsega nižjo (Fifi, jazbečar, pes . . . , pridelek, organizirana snov, posameznost, nekaj), medtem ko pri drugih višje abstrakcije le gradijo na nižjih. Na »konkretno« opira samostanik svojo osnovo predmetnosti, na dejanje pa glagol svojo osnovo dejavnosti.«⁴

Če vzamemo za predmetno kategorijo, ki je v osnovi samostalnika, konkretnost, bi bilo treba določiti, kdaj je ta postala osnova samostalnikov, kajti že v najstarejših besedilih indoevropskih jezikov pomen mnogih samostalnikov ne vsebuje predmetnega pojma konkretnosti. Če pa vzamemo za ta sedanji slovnični pomen samostalnikov »predmetnost«, zahteva ta izraz definicijo, ker moramo v skladu z dejanskim stanjem ugotoviti, da si veliko pojmov privzema podobo samostalnikov, čeprav nimajo abstrakcije »konkretnosti«, »predmetnosti«.

Take nenatančnosti v določanju abstrakcij in slovničnih kategorij se tičejo tudi mejnih kategorij, ki jih ima avtor za vmesne med slovarskimi in slovničnimi. Nenatančnost je v tem, da ni znano, ali gre tu za predmetne pojme ali za jezikovne pojme, ki stojijo za njimi.

Kljub temu je nedvomna zasluga avtorja že to, da je problem teoretično zastavil, predvsem pa je važna ugotovitev, da imajo na delovanje jezika vpliv »abstrakcije«, ki oblikovno niso izražene.⁵

Da bi določili podkategorije na širši osnovi jezikovnih kategorij, je treba vsaj v kratkem orisati jezikovne kategorije sploh.

Vrsta jezikovnih kategorij (samostalnik, pridevnik, glagol, prislov) je v indoevropskih jezikih od najstarejših časov izredno stalna, kolikor gre za njihov pomen. V nasprotju s tem pa kažejo oblikoslovne kategorije, npr. glagolski vid, izredno nestalnost. Od kod to? Da bi odgovorili na to vprašanje, je treba določiti odnos predmetnih kategorij do jezikovnih. Pomen razreda je neodvisen od predmetnih kategorij (takih kot predmetnost, konkretnost itd.). O tem priča dejstvo, da lahko v isti jezkovni vrsti nastopajo enote, ki se po svojem predmetnem pomenu uvrščajo v različne predmetne razrede, npr. v razredu samostalnika nastopajo taki pojmi, kot so *hiša*, *odnos*, *tok*, *ljubezen*. To je mogoče zaradi razlage predmetnosti z jezikovnim znamenjem, ki daje dani enoti določen pomen razreda. In narobe, isti predmetni pojmi lahko pripadajo različnim jezikovnim razredom, npr. *tek*, *teče*. Nobenega predmetnega pojma pa ni mogoče izraziti v jeziku »na sploh«, tj. tako, da bi bil enostaven odraz našega znanja o predmetnosti.

V zvezi s povedanim ločimo v leksemu dva pomena: 1. individualnega, ki izvira iz nanašanja danega jezikovnega znamenja na določen del predmetnosti; 2. zvrstnega, ki je značilen za vsako enoto dane zvrsti in je neodvisen od individualnega pomena. Zvrstni pomen lahko obstaja brez povezanosti z individualnim, npr. pri zaimkih, ki so ali samostalniki ali pridevniki. Za utemeljitev tega stališča bi lahko navedli še vrsto dodatnih dokazov,⁶ a cilj našega članka so jezikovne podkategorije.

Drugačna je stvar pri oblikoslovnih kategorijah. Sicer lahko prav tako ločimo take, ki so neodvisne od slovarskega pomena (individualni zvrstni pomen); tako kategorija časa, kar razlagamo s tem, da lahko vsako dejanje predstavimo v določenem odnosu do trenutka govorenja ali pa morda do drugega dejanja. To pa obenem kaže na to, da so odvisne od določenih predmetnih činiteljev. Vendar pa obstajajo kategorije, ki so odvisne od določenih predmetnih pojmov, ki jih vsebuje njihov slovarski pomen. Taka kategorija je na primer število samostalnikov. Kategorija števila pa je sestavljen pojem; pri njem lahko ločimo pomenoslovno in oblikoslovno-skladenjsko stran. S pomenoslovnega gledišča lahko razlikujemo naslednja nasprotja:

a) *dom* : *domovi*, *dan* : *dnevi* itd., ki se med seboj razlikujejo izključno po kategorijsko-oblikoslovnem pomenu, ker omenjena samostalnika v ednini vsebujeta pojem posameznosti, množina pa označuje več kot dva.

b) *vino* : *vina*, *žito* : *žita* — tu so razlike prav tako v individualnem pomenu, kajti množina vsebuje pomen več kot dve vrsti, ednina pa ne vsebuje niti pomena eden niti vrsta.

c) Podobno je pri tipu *dve kavi*, *tri vina*, *dva kruha*, kjer vsebujeta dvojina in množina v primerjavi z ednino dodatni pomen »porcija« ki se opira na možnost razdelitve stvari, ki jih označujejo omenjeni samostalniki. V tem

primeru množina vnaša omejitev, ki je ustrezni samostalniki v ednini nimajo, in šele zaradi tega je mogoče uresničiti pojem mnogosti.

d) V stavkih: *letos sem imel tri vnetja pljuč, pet krvavitev* in podobno izraža množina dodatni pomen »primer«, ki ga ednina prav tako ne izraža.

V tipu c in d se množina redko uporablja brez zveze s števnikom, ter gre tu v glavnem za ujemanje »več kot dva« z oblikovnimi znamenji množine, ne pa za pomen »več kot dva«.

e) Npr. *zaplul sem v široke vode, v vode oceana* — tu izraža množina veliko gmoto, a ednina ne označuje majhne gmote.

Prim. še *hiš- : hiš-e, vin- : vin-a*. V prvem primeru imamo opravka z nasprotjem eden : več kot eden, v drugem pa z ena (vrsta) : več kot ena vrsta, s tem da pojem »vrsta« ni izrečno vsebovan v ednini in je slovarski enakovreden izraz samo za nekatere sobesedilne rabe samostalnika *vin*. Taki samostalniki pa kot *belina, ostrina* so sploh zunaj pomenoslovnega nasprotja števila.

Nasprotno pa samo množinski samostalniki kljub oblikovnim znamenjem množine ne nasprotujejo pojmu posameznosti, prim. *ena vrata, hlače, škarje* ipd. — to so dejansko »dvoštevilne« istozvočnice, ki v odvisnosti od sobesedila označujejo ednino ali množino.⁷ Število ima v tem primeru torej samo oblikovno-skladenjski pomen in se tiče izključno ujemanja. Obratno kot v primeru *gospoda se spogledajo*, kjer vpliva na ujemanje pomen, ne pa oblika, ali v leksemu *moš-tvo*, ki lahko z oblikovnimi značilnostmi ednine srednjega spola — torej ne moškoosebne — lahko izraža množino in moškoosebnost (npr. moštvo je prišlo).

V obeh omenjenih primerih sta se v primeri z zgodovinskim stanjem zgodili naravnost nasprotni spremembi. V tipu *vrata* se je izgubila stara notranja razčlenitev, ki je utemeljevala njegovo obliko, v tipu *gospoda* pa se je kljub obliki pojavila notranja razčlenitev.

Analiza je dovolj jasno dokazala, da moramo vsaj pri nekaterih oblikoslovnih kategorijah razlikovati dva činitelja: 1) pomenoslovnega in 2) oblikovno-skladenjskega. Ugotovitev, da dana besedna vrsta ne more biti izražena brez oblikoslovne kategorije, se v tem primeru tiče oblikovno-skladenjske plati.

In dejansko bi v tem primeru definicijo, ki smo jo povedali v uvodu, lahko izpopolnili z ugotovitvijo Poldaufa, da podkategorije nimajo oblikovnih oznak, kajti oblika *okn-o* se v ničemer ne razlikuje od *vin-o*, pa vendar v prvi je podkategorija posameznosti, v drugi ne. A zadeva ni tako preprosta, kot bi se zdelo. To ne pomeni, da npr. samostalniki z različnimi podkategorijskimi pomeni oblikovno niso različni (diferencirani), ker bi se morala v takih primerih naša analiza zaradi narave stvari opirati na predmetna dejstva, ki so za jezik nerazločevalna. Tu gre za pojasnilo, kaj nam je izraz oblikovna oznaka in kaj pomeni oblikovno razlikovanje (diferenciranje). Oblikovna oznaka neposredno nakazuje razlike v pomenu in vlogi v danem izrazu, oblikovno razlikovanje (diferenciacija) pa lahko tiči v danem izrazu posredno zaradi njegovih paradigemskih možnosti ali pa je poleg njega v besedilu in se opira na druge oblikovne oznake.

Kaj npr. označuje samostalnike s podkategorijo mere časa v zvezi z drugimi samostalniki, ki nimajo omenjene podkategorije, če se ta ne kaže niti na obliki leksema niti na sklonskih končnicah?

Samostalnike s podkategorijo mere časa srečujemo: 1) pri neprehodnih glagolih v tožilniku (*stati celo uro*); 2) pri prehodnih glagolih z netožilniško vezavo prav tako v tožilniku (*čuditi se čemu ves večer*); 3) tožilniško obliko

mere časa v poljščini lahko v takih položajih zamenja konstrukcija *przez* + tožilnik (*skozi tri dni je deževalo*). To zadeva tudi nastopanje tožilnika mere časa pri glagolih s tožilniško vezavo. 4. Pri dovršnih glagolih je možna samo konstrukcija *przez godzinę*.

To s svoje strani kaže na druge samostalnike, ki dejansko nimajo podkategorije mere časa, a se pojavljajo v tem položaju (in v tej obliki), ki smo jih omenili v točkah 1—3, npr. *stal sem celo pot, vso mladost sem prebil na vasi*. Pri samostalniki pa, ki ne vsebujejo tako razločno označene mere časa kot *ura, dan, leto* ipd., se pojavlja navadno določilo tipa *cel, pol* ipd., ki poudarja njih rabo v tej funkciji.

Zveza po + izglagolski samostalnik (npr. *po pisanju, po begu*) določa čas, vendar pa je določeno število neizglagolskih samostalnikov, ki lahko prav tako nastopajo v tej vlogi, npr. *po referatu, gledališču, po predavanjih, po šoli*. Ti kot tudi zgoraj razloženi primeri kažejo na to, da podkategorije segajo prek svojih prvotnih mej, in čeprav kažejo izrazite odvisnosti od ustreznih predmetnih kategorij, vendar niso z njimi istovetne. Razširitev podkategorije na vse enote danega razreda pa vodi do njenega izginotja ali do premika v drug razred.

Vloga agensa na primer je bila v indoevropskih jezikih prvotno gotovo povezana z »živimi« samostalniki, na kar posredno kaže statistika, napravljena za starogrški jezik, vendar vloge agensa (= osebek pri osebnih oblikah dejavnostnih glagolov) v poljščini ni mogoče vezati z živostjo. To bi pomenilo zanižanje takih dejstev kot npr. *voda je izpodkopala bregove, avto se pelje, avtomat deluje, belina je pokrila svet*.

Kot vidimo iz gornjih zgledov, vloga agensa ni odvisna od podkategorije samostalnikov, ampak od podkategorije glagolov; to pomeni, da dejavnostna podkategorija glagolov odloča, da pojmuje dani samostalnik v točno določeni sintaktični zvezi kot agens.

Tu orisani problem podkategorije zahteva še veliko dela, v glavnem monografskih obdelav, ki bi vodile do popolnega seznama podkategorij za posamezne jezike. Brez takega seznama ni mogoč popoln slovnični opis danega jezika⁹. Po drugi strani pa bi to očistilo jezikovne priročnike odvečnih pomenoslovnih delitev, ki so napravljene za posamezne jezikovne vrste in so globoko zakoreninjene v skladnji, a njih poznavanje ali nepoznavanje ne vpliva na razumevanje delovanja danega jezika.

1. Ta definicija je obvezna in zadeva v načelu tip podkategorij, ki so zvezane z določeno jezikovno vrsto: ker pa se podkategorija izrazito opira na kak predmetni pojem, lahko sega prek določene jezikovne vrste, a tega vprašanja v članku ne načenjamo. — 2. I. Poldauf, *Polil mluvnice a slovníku na problematice slovesného vidu. Studie a práce lingvistické I* (Sborník k šedesátinám Havránkovým). Praha 1954, s. 204. — 3. N. m. s. 200. — 3a. Definicijo predmetne kategorije uporabljamo tu kot nasprotje jezikovni kategoriji. Predmetne kategorije so ponavadi definirane kot »nejezikovne«, to pomeni kot logične, epistemološke. Toda njih definicije, pa celo število, razni filozofski sistemi prikazujejo različno in v načelu se ne krijejo z jezikovnimi kategorijami; če pa imajo nekatere od njih vpliv na jezikovne kategorije, jo mora jezikoslovec tako definirati in določiti obseg tega vpliva. — 4. N. m. s. 202. — 5. »So pa tudi take abstrakcije, ki nimajo niti slovarske oblike niti ne tvorijo podstave najnižjih kategorij. Zanje velja samo, da se pojavljajo v višjih slovnicih kategorijah. op. cit. s. 202. Poldauf ima za višje slovnicih kategorije oblikoslovne kategorije, na primer vid, število itd., za nižje pa jezikovne zvrsti (besedne vrste). — 6. Nekateri nadaljnji sklepi so objavljeni v članku: Analiza semantyczna i analiza morfologiczna wyrazu (Pomenoslovna in oblikoslovna analiza izrazov) v Księga Zjazdowa VI Kongresu Slawistów w Pradze. Tom językoznawczy (v tisku). — 7. Notranja razčlenitev označenega, ki je tu zgodovinsko imela vlogo, je s sinhroničnega gledišča nepomembna: enojna vrata, dvojno okno. — 8. To je statistično dokazal Thomson — navajam po R. Jacobsonu, Beiträge zur allgemeinen Kasuslehre. TCLP VI, 1936, s. 283. — 9. Razen tega bi obdelava podkategorij, zvezanih z določenim jezikovnim razredom, kot tudi tistih, ki segajo prek dane vrste, dala odgovor na vprašanje, zakaj se lahko določena jezikovna zveza preoblikuje (transformira, genezira) v tako, a ne drugo, ker se to v veliko primerih veže z določenimi podkategorijami, ki v resnici nimajo posebnih oblikovnih oznak, so pa oblikovno diferencirane.

Zapiski, ocene in poročila

O BESEDAH IN POJMIH NACIJA, NAROD IPD.

Potrebno bi bilo pretresti pomen in rabo izrazov *narod*, *nacija* in sorodnih (tudi izpeljanih, z njima sestavljenih itd.) besed. Oglejmo si nekaj primerov! V Jugoslaviji je več *narodov*, vendar ima v Organizaciji združenih *narodov* naša država samo eno člansko mesto, in ne toliko, kolikor je jugoslovanskih *narodov*. Očitno torej v nazivu svetovne organizacije *narod* nima istega pomena kot v stavku v *Jugoslaviji živi več narodov*. V srbohrvaščini tu razlikujejo: govore o jugoslovanskih *narodih* in o Ujedinjenih *nacijah*.

Poučen je tudi naslednji primer. Stavek ZDA *so država* se glasi v ameriški angleščini *The U. S. A. is a nation*, dobesedno 'ZDA so *nacija*'; tu izraza *nacija* ni mogoče zamenjati z *narod*, že zato ne, ker je v ZDA mnogo *narodnosti*. V isti terminologiji je mogoče trditi, da je Jugoslavija *nacija*. Očitno pomeni tu beseda *nacija* toliko kot država. Enako v naslednjem primeru iz Dela z dne 11. okt. 1967: »... saj se Izraelu navzlic pozitivnemu stališču večine narodov vsakokrat posreči...«. Toda kdor bi predlagal, naj bi angleško, francosko itd. besedo *nation* prevajali z *država*, kadar beseda pomeni 'država', bi moral privoliti v precejšnjo predelavo našega politološkega izrazja, kot kažejo naslednji primeri, pri katerih se v angleščini, francoščini itd. uporablja beseda *nation(al)*: *Organizacija združenih narodov* > *Organizacija združenih držav*, *Društvo narodov* > *Društvo držav*, *Britanska skupnost narodov* > *Britanska skupnost držav*, *narodni dohodek* > *državni dohodek*, *mednaroden* > *meddržaven* itd. Zadnja izraza si po mojem velikokrat lepo ustrežata; sploh imenuje bajè naš izvedenec za *mednarodno* (*meddržavno*?) pravo, prof. Tomšič s pravne fakultete v Ljubljani, *Mednarodno sodišče* v Haagu *Meddržavno sodišče* v H. Z. druge strani ne govorimo o *mednarodnih*, temveč o *mednacionalnih* odnosih, kadar merimo na razmerja med jugoslovanskimi *narodi* (*narodnostmi*).

Nacionalni napor (angl. *national efforts*) so npr. v ZDA napor, prizadevanja zvezne vlade ali na zvezni ravni. V zadnjem času govorimo in pišemo o *nacionalnih naporih* tudi pri nas. V Delu sem nedavno bral, da bodo po mnenju zveznega sekretarja Kira Gligorova potrebni *nacionalni napor* za ureditev problemov v jugoslovanski metalurgiji; iz sobesedila je bilo razvidno, da zadeva izraz *nacionalen* zvezno raven in se torej sklada s pomenom, ki ga imajo »ameriški« *nacionalni napor*. (Mimogrede tu pripominjam, da sem v Delu z dne 3. okt. 1967 opazil besedo *vsenaroden* kot sinonim izraza *nacionalen* v obravnavani rabi: »./.../ tedaj, ko je večji del industrije vagonov /.../ drammatiziral svoje težave tako rekoč v vsenarodni (in očitno tudi mednarodni) problem.«

Nacionalni napor so nedvomno prišli v Jugoslavijo iz tujine (v Slovenijo pač v veliki meri čez srbohrvaščino), se pa pri nas uporabljajo tudi v nekem novem pomenu. V številki Dela, v kateri je govor o *nacionalnih naporih* v zvezi z metalurgijo, beremo tudi, da bodo potrebni *nacionalni napor* za ureditev otroškega varstva; v tem primeru gre za urejevanje problematike v republiškem, slovenskem, okviru. Ta zadnja raba besede *nacionalen*¹ je brez vzporedbe zunaj naših meja. Za to rabo se skriva misel, da je upravna enota Slovenija (sic!) *nacija* (v tistem smislu, kot so ZDA *nacija*), do česar pridemo z enačbo: Jugoslavija = država = *nacija*: Slovenija = država = x. Po mojem je razširitev pomena izrazov *nacija* in *nacionalen* v to zadnjo smer nepotrebna, zlasti pa zavajajoča; povzroča npr. precejšnje težave prevajalcem in bralcem prevodov ter tekmuje z izrazoma *nacija* in *nacionalen* v pomenu 'narod(en)', 'narodnost(en)', 'narod(ov)'.

Kadar pomeni *nacija* 'narod', se ne sloveni dosledno z besedo *narod*, saj se včasih celo ne more. Poznamo *multinacionalne* države, pa *supranacionalne* imperije. (Ali

¹ Naj navedem še tri primere te rabe iz časnika Delo: »koristi *nacionalne* in vsedrjavne ekonomike« (25. 10. 1967); »... je v Sloveniji zdravstveno zavarovano domala vse prebivalstvo, ... tako da imamo vsaj na področju zdravstva že elemente splošnega *nacionalnega* zavarovanja« (4. 11. 1967); »ukrep je onemogočil republikam, da bi to področje urejale z vidika celotnega *narodnega* (tj. republiškega — J. O.) gospodarstva« (6. 11. 1967). V zadnjem primeru je *nacionalen* poslovenjen v *narodn*. (Ležeči tisk v primerih J. O.)

gre v to skupino tudi *nacionalna država*, ne bi znal odločiti. Dozdeva se mi, da je bila v skladu s pomenom, ki ga ima ta izraz v versajski pogodbi, tudi stara Jugoslavija *nacionalna država*; bila pa je — kakor današnja Jugoslavija — tudi *multinacionalna država*, iz česar bi sledilo, da se pomena izraza *nacionalen* v teh dveh sestavljenkah ne prekrivata povsem.) Spomnimo se tudi na *nacionalizem* in *nacionalističen*! *Nacionalističen* ne more biti zgolj 'narodnjaški', saj govorimo o *nacionalističnih gibanjih* npr. v današnji Afriki in merimo s tem na prizadevanja Afričanov, da bi se znebili kolonialnega jarma in osnovali svoje države! (Izraz *narodnoosvobodilen* gre delno v isto skupino kakor *nacionalističen*.)

Videti je, da morajo izrazi *narod*, *nacija* ipd. pri nas streči najmanj dvema sestavoma pojmov, ki bi ju pogojno imenoval vzhodni in zahodni sestav. Da tak položaj ni jugoslovanska posebnost, je razvidno iz naslednjih pripomb ruske znanstvenice kandidata filozofskih ved E. D. Modržinske, ki takole graja rabo besede *nation* v angleškem izvirniku zadnjega dela Unescove svetovne zgodovine:

»Sledeč neki na Zahodu zelo razširjeni šoli razumejo avtorji z besedo 'nacija' predvsem državno organizacijo. Brez dvoma je nastanek države pomembna prвина v razvoju nacije; vendar državo ni mogoče šteti za nepogrešljivo znamenje nacionalnosti, ker so vedno bile in še so nacije, ki niso imele ali nimajo svoje nacionalne države. Trditev, da mora imeti vsaka nacija svojo državo, bi implicirala, da številna kolonialna in polkolonialna ljudstva, ki si še niso pridobila lastne državnosti, temveč se še bojujejo zanjo, niso nacije. Zgodovinski materializem uči, da je nacija zgodovinsko konstituirana, trdna skupnost ljudi, oblikovana na podlagi skupnega jezika, ozemlja, gospodarstva in skupnih psiholoških obeležij, ki se kažejo v skupni kulturi. Vse te značilnosti nacionalnosti morajo biti dane, preden se kaka skupnost posameznikov lahko imenuje nacija. Nacije so nastale šele v dobi razvijajočega se kapitalizma, res pa so se nekatere vrvine nacionalnosti (jezik, skupna kultura itd.) izoblikovale že v predkapitalističnem času.«²

Videti je, da se porajajo še zametki tretjega, »našega«, sestava, ki pa mu doslej še nisem dognal smisla. Pišemo, beremo in govorimo namreč o *jugoslovanskih narodih* in *narodnostih*. Kakšen je prav za prav v tem primeru razloček med *narodom* in *narodnostjo*? Ali so jugoslovanski *narodi* samo tiste *narodnosti*, ki so v Jugoslaviji organizirane v države, tako da smemo govoriti npr. o slovenskem *narodu* in o slovenski *narodnosti*, ne pa o ciganskem *narodu*, temveč le o ciganski *narodnosti*? Če da — ali je potemtakem mogoče za čas pred nastankom LR Slovenije govoriti samo o slovenski *narodnosti*, ne pa še o slovenskem *narodu* (ker Slovenci prej nismo imeli svoje države)?

V isti zvezi moram omeniti tudi *samoodločbo narodov*, ki je kot strokoven izraz začela svojo zmagovito pot po politični, pravni, zgodovinski itd. literaturi med prvo svetovno vojno (znana pa je bila seveda že pred njo); bila je takrat eno izmed gesel, s katerimi so politiki zavezniških sil kratko opisovali, kako si zamišljajo urejevanje povojnega položaja v delih otomanskega, avstroogrškega, ruskega imperija itd.: vsaka podjarmljena narodnostna enota, ki je to želela, naj bi — sama ali z drugimi podobnimi enotami — osnovala svojo *nacionalno državo*. V skladu s sedaj običajnim razločevanjem med jugoslovanskimi *narodi* in *narodnostmi* bi po mojem ne smeli govoriti o *samoodločbi narodov*, temveč o *samoodločbi pripadnikov narodnosti*. Angleški izvirnik zadnjega zvezka že omenjene Unescove svetovne zgodovine uporablja za ta pojem dosledno izraz *selfdetermination of peoples* 'samoodločba ljudstev'; s tem primerjaj *the English people* 'pripadniki angleške narodnosti', Angleži kolektivno' nasproti *the British nation* 'Britanci kolektivno'.

Še in še bi se dalo naštevati, a početje se mi vidi brez smisla, če ga ne spremlja natančna razčlemba pojmov, katerih imena so zadevne besede; za tako razčlenjevanje pa mi manjka izobrazbe in razgledanosti. Zgornje pripombe sem nanizal v spodbudo bolj poklicanim, da bi skušali ostreje razmejiti našete in sorodne izraze ter tako napravili malo reda — če je to zmedo izrazja sploh še mogoče urejevati.

Janez Orešnik
Filozofska fakulteta v Ljubljani

² Glej: C. F. Ware, K. M. Panikkar in J. M. Romein, *The Twentieth Century*, Part One, London 1966, str. 54. Besede *nation*, *national*, *nationality* izvirnika nalašč niso poslovenjene v *narod*, *naroden*, *narodnost* ali *pod*.

DELO LJUBLJANSKE PODRUŽNICE SD*

Ljubljanska podružnica SD je od 31. dec. 1966 do 16. dec. 1967 obravnavala vprašanje slovenščine v javnih in na strokovnih šolah, organizirala je predavanja in ekskurzije ter skrbela za pomladek.

Člana podružnice sta v soglasju z odborom navezala stike z zastopnikom ljubljanske televizije. Želeli smo, da bi televizija spregovorila o javni rabi slovenščine. Dogovorili smo se že za serijo 5 do 6 predavanj, izbrane so bile tudi že teme, a do uresničitve zamisli ni prišlo zaradi hrvatske jezikovne resolucije, čeprav med enim in drugim vprašanjem ni prav nikakršne zveze, Upamo vendar, da lahko še pride do uresničitve naših dogovorov s televizijo, saj so jezikovna predavanja, ki jih vodijo na televiziji naši visokošolski slavisti strokovno izobraževalna, ljubljanska podružnica pa misli na pereča vprašanja slovenščine v javni rabi.

Ker je slovenska akademija znanosti nenaklonjena ustanovitvi jezikovnega servisa pod njenim okriljem, je podružnica pridobila J. Toporišiča, da je z razumevanjem odprl v JiS jezikovni kotichek; v njem objavlja splošno zanimive rešitve, sicer pa odgovarja pismeno. (SAZU in slav. odd. pa neuradno še vedno svetujeta vpraševalcem). Na jezikovno rubriko v JiS bi bilo treba našo javnost opozoriti po časopisju.

Poleg dela, ki ostaja skrb posameznih podružnic, obstajajo še aktualna vprašanja, ki jih je treba rešiti skupno. V zadnjem času smo lahko opazili plakate v nemščini, srbohrvaščini in italijanščini. Gre za kompletne plakate v tujih jezikih, bodisi da gre za filmski lepak ali reklame druge vrste. Treba bi bilo doseči predpis, da je na področju SRS plakatiranje dovoljeno le v slovenščini. Vprašanje slovenskega podnaslavljanja filmov je še vedno aktualno, moralna dolžnost razdeljevalcev filmov bi bila, da oskrbe dobre prevode za posamezna jezikovna področja jugoslovanskih narodov. Upamo lahko, da bo tudi televizija jezikovno sinhronizirana. — Spričo dejstva, da so bile strokovne šole v celotnem delu in predmetniku precej prepuščene samim sebi, se je izkazala potreba po enotnem programu in delu. Zato je Zavod za šolstvo 31. jan. in 1. febr. 1967 organiziral seminar za slaviste, kjer je bil soglasno sprejet sklep, da bi bilo nujno potrebno dvigniti število tedenskih ur slovenščine od 3 na 4, ker doseganje števila ur slovenskega pouka ne zadostuje. Pri sklepanju in formuliranju so sodelovali slavisti iz raznih predelov Slovenije, sklep pa je bil objavljen v Delu in Prosvetnem delavcu. Potreba po novem, enotnem učnem načrtu na strokovnih šolah obstaja že nekaj let, zdaj se sestavlja enotni načrt za pouk slovenščine. Pri tem sodelujejo člani ljubljanske podružnice (4), mariborske podružnice (1), iz Kočevja (1) in iz Nove Gorice (1). Ob tem se kaže potreba po novih čitankah, ki naj bi imele metodološke pripombe in podobno.

Predavanj je bilo od dec. 1966 do nov. 1967 deset. Predavatelji in teme: A. Slodnjak, *O dveh koncepcijah naše romantike* (8. II. 1967) in *Večer o ekskurziji po Avstriji in Madžarski* (18. X. 1967); J. Rotar, *O stilski vlogi zanikanega pogojnika v slovenščini* (15. II. 1967); J. Kos, *Sodobne filozofske smeri in literatura* (1. III. 1967) in *Sodobne filozofske smeri in slovenska literatura* (15. III. 1967); *Razgovor o vlogi revij s predstavniki Problemov, Dialogov in Teorije in prakse* (1. III. 1967); M. Boršnik, *Stanko Majcen in razvoj njegovega leposlovesnega dela* (22. III. 1967); F. Bernik, *O literarnih zvrsteh pri Ivanu Cankarju* (12. IV. 1967); V. Smolej, *Lirika NOB* (10. V. 1967) ter B. Kreft, *Cankar in socializem* (22. X. 1967). (Nekateri predavatelji so se odrekli honorarju; hvala.)

Ekskurziji smo imeli dve: literarni sprehod po Ljubljani je vodil I. Kolar st., po Koroški in ostali Avstriji ter po Madžarskem pa sta nas vodila A. Slodnjak in Š. Barbarič. Za prihodnje leto pripravlja podružnica izlet v Pariz. Skrb za to ima prof. Sajetova.

Novembra je bil informativni sestanek s študenti III. in IV. letnika slavistike, da bi se dogovorili o statusu študentov in njihovem delu v okviru Slavističnega društva. Vključevanje študentov v SD je važno, saj bodo na ta način v podiplomskih letih že vraščeni v društveno delo. Ne glede na polovično članarino morajo biti študenti enopravni člani SD. Ob razgovoru je znova postal aktualen problem o popustu pri založbah za člane SD, vendar bo treba ta problem rešiti v okviru osrednjega odbora s posameznimi založbami. Študenti in drugi bi kupovali ne le učbenike, ampak tudi klasike in aktualna leposlovna dela domačih avtorjev, če bi dobili popust. Študenti bodo ustanovili krožke in pripravili samostojen literarni večer. Poleg tega bodo s književniki razpravljali o leposlovnih delih. Ta oblika strokovnega spopolnjevanja je v enaki meri zanimiva in privlačna za vse člane SD. Predstavnico štud. smo sprejeli v odbor podružnice.

* Poročilo plenumu SD in obnemu zboru.

VPRAŠALI STE

PRIDEVNIK »NANAŠAJOČ SE NA PODRUŽNICO«

Prosim, če mi odgovorite, kako se piše: podružnična šola ali podružna šola ali podružniška šola.

Marija Merzel

PODRUŽNIČNI, PODRUŽNI, PODRUŽNIŠKI

Vidim, da ste pogledali v SP 1962, 602, kjer so pri geslu *podružnica* navedene vse te tri pridevniške izpeljanke: *podružnična cerkev*, *podružni obrat* in *podružen sama*, nič pa ni povedano, kdaj bi bilo primerneje rabiti posamezne tipe. Tudi v poglavju O rabi in pisavi pripon (str. 72—74) niste mogli najti nič takega, kar bi vam lahko pomagalo v tej zadregi. Saj pri priponi *-en -na -no* berete le, da »za stvari delamo svojilne pridevnike od ženskih samostalnikov z obrazilom *-en /-ən/ -na -o«* (str. 73), pri priponi *-ski* pa ste utegnili prebrati le, da z njo »delamo pridevnike, ki pomenijo občo lastnino ali splošno pripadnost ne glede na spol« (str. 74).

Ko bi bili listali po slovarju za podobnimi primeri, bi bili nemara naleteli na pridevnike *slovnica — slovnični — slovniški*. V tem primeru pa SP s pisavo *slovnichen* → *slovniški* menda le daje prednost obliki na *-ški*. Res živa taka izpeljanka pri besedi *pepelnica* pa je *pepelničen*, npr. *pepelnična sreda*.

Pri izpeljankah iz samostalnikov na *-ica* je bolje delati pridevnike na *-en* kot pridevnike na *-ški*. Torej priporočam izraz *podružnična šola*, ne pa *podružniška šola*. Tudi *slovnični* je boljše kot *slovniški* ne glede na to, da SP meni drugače. Pridevnike na *-ški* delamo iz imen moškega spola: *potrošnik*, *blagajnik* → *potrošniški*, *blagajniški*. Tak pridevnik se potem seveda nanaša tudi na ženski par moškega imena, tj. na *blagajnico*, *potrošnico* itd.

Podružna šola bi sicer tudi šlo, vendar je izraz *podružni* manj jasen od *podružnični*.

J. Toporišič

TEŽAVE Z OGOVARJANJEM IN NASLAVLJANJEM

Prosim za pismena pojasnila na naslednja vprašanja:

1. Ali rabimo pri nazivanju »tovarišica *ravnatelj*« ali »tovarišica *ravnateljica*«? Zakaj in kdaj, če je taka raba sploh pravilna?
2. Ali je v pismenem tekstu dovoljena krajšava besede tovariš (tovarišica) s »tov.«?
3. Kako je imenovati in pisati »Osnovna šola Frana Albrehta« ali »Osnovna šola Fran Albreht«?

Ivo Mihelič

TOVARIŠICA RAVNATELJ IN ŠE KAJ

1. Navadno rečemo *tovarišica ravnateljica*. Tako pravimo tudi *tovarišica inženirka*, *tovarišica učiteljica*, *tovarišica sprevodnica* ipd. Tam, kjer nimamo posebne besede za ženski par moškemu poimenovanju, pa rabimo kar obliko moškega spola tudi za žensko, npr. *tovarišica kustos*. Kolikor jaz vem, bi se navadno reklo tudi *tovarišica doktor*, kadar se misli na izobrazbeni naslov, npr. pri neposrednem ogovoru. Kot kaže primer *tovarišica kustos*, slovenski jezik prenese v prilastku (in v povedkovem določilu je ravno tako) tudi samostalnik moškega spola ob odnosnici ženskega spola. To je splošna zakonitost, znana tudi iz drugih jezikov; moški spol namreč sintaktično ni zaznamovan in se zato svobodneje rabi.

2. Da, take okrajšave so zelo navadne in naravnost priporočljive; poleg tovariša krajšamo npr. tudi doktorja, profesorja ipd. (prim. *tov.*, *dr.*, *prof.*). Seveda pa ne moremo nasloviti pisma nemara s *Spoštovani tov.*, čisto v redu pa je okrajšana beseda v zvezah kot *Spoštovani tov. profesor*, tj. ko *tov.* sledi prilastek, ki ga pojasnjuje.

3. Pravilno je reči *Osnovna šola Frana Albrehta*, ker gre za šolo njegovega imena.

J. Toporišič

V OCENO SMO PREJELI

Glas »Korotana« Ob obletnici otvoritve Dunaj 1968. 20 str.

XIII. LETNIKU JEZIKA IN SLOVSTVA NA POT

S to številko začenjamo 13. letnik, tretjega pod spremenjenim uredništvom. Dve leti smo skrbeli, da je časopis spet redno izhajal; upamo, da se nam bo to posrečilo tudi letos. Trudili smo se — in se bomo še naprej — da bi list bil tudi vsebinsko zadovoljiv. Naročnikom se vam zahvaljujemo za zaupanje in zvestobo; obojega si želimo tudi za naprej. Uredništvo vas znova vabi k sodelovanju: pošljite nam kak prispevek, z veseljem ga bomo objavili, če bo reševal vprašanja našega jezika, slovstva in metodike. Saj je problemov toliko! K sodelovanju vabimo sploh vse, ki berete naš časopis: če ne utegnate sami napisati članka, ocene (posebno jezikovne) ali poročila, nas vsaj opozorite na probleme, ki bi jih želeli imeti obravnavane. Skušali vam bomo ustreči.

Uredništvo tudi letos boli, da časopis tako zlahka odpovedujejo naše osnovne šole: ali njihova ravnateljstva res ne vedo, da s tem jemljejo strokovno izobraževalno možnost svojim učiteljem? Ali pa je najbolj razvita naša republika tako revna, da naše šole — kot mi je nekdo rekel — še za kredo nimajo? Učitelji osnovnih šol tudi strokovno ne morejo živeti ob samem kruhu in vodi, tj. samó ob čitanki in računici: saj bodo okosteneli v svojem prakticismu. In kakšna škoda se s tem delá pouku slovenskega jezika in slovenščine sploh! Tudi na premnogi naši srednji šoli niso naročeni na naš časopiš. Kako njih učitelji slovenščine, ko niso naročniki, spremljajo razvoj naše slovenistične stroke? Na predavanjih? Za eno uro predavanja je treba odšteti vsaj 100.— N-din, za Jezik in slovstvo, ki prinese na leto vsaj 30 takih »predavanj«, pa ni 20.— N-din! In še je na predavanje treba oditi v prosvetno središče (čas, potni stroški, dnevnica), Jezik in slovstvo pa vam pride v hišo in čaka, da ga v uri zbranosti vzamete v roko.

Vemo, da je tu in tam drugače, da imamo npr. v Stični, Novem mestu, Tolminu in v Ljubljani na dveh srednjih šolah profesorje, ki imajo za dijake naročenih 10 do 20 števil, da mariborska pedagoška akademija vzorno skrbi za to, da njeni študentje spremljajo besedo našega lista; in podobno je tudi na ljubljanski filozofski fakulteti. Toda kaj istočasno dela ljubljanska pedagoška akademija, kaj delajo naše pedagoške gimnazije in sploh ljubljanske srednje šole? Ali predavatelji pedagoških akademij, ki imajo tečaje za izredne študente po vsej Sloveniji, med temi študenti, ki so že tako bistveno prikrajšani za izobrazbene priložnosti, kaj poagitirajo za Jezik in slovstvo?

Ob koncu se vam naročnikom zahvaljujemo, da ste poravnali naročnino za leto 1967. Tistih 8 % (tj. kakih 150 vas), ki tega še niste storili, pa prosimo, storite to vendar. Vše naročnike prosimo, da nam naročnino za novi letnik nakažejo čim prej: subvencijo dobivamo kasno, zato stroške prvih števil lahko krijemo le iz naročnine.

ZAKLJUČNI RAČUN REVNIJE JEZIK IN SLOVSTVO NA DAN 31. XII. 1967

AKTIVA		PASIVA	
1. Blagajna	43,44 N-din	1. Pasivne časovne razmejitev	2.085,85 N-din
2. Banka (žiro-račun)	1.662,44 N-din	2. Predplačila	341.— N-din
3. Dolžniki-naročniki 1967	2.085,85 N-din	3. Lastna sredstva	1.364,88 N-din
S k u p a j	3.791,73 N-din	S k u p a j	3.791,73 N-din

RAČUN DOHODKOV IN IZDATKOV

1. Stroški tiska JIS 1-8/1967	39.808,50 N-din	1. Subvencija sklada za založništvo in pospeševanje tiska SRS	30.000.— N-din
2. Stroški uprave	1.981,90 N-din	2. Plačane naročnine	32.904,43 N-din
3. Honorarji JIS 1-8/1967	17.048,95 N-din		
4. Prispevki od honorarjev	2.359,20 N-din		
5. Sredstva v blagajni in banki	1.705,88 N-din		
S k u p a j	62.904,43 N-din	S k u p a j	62.904,43 N-din
V Ljubljani, 10. januarja 1968		I. Graul	J. Toporišič